

ВОЛОДИМИР СОСЮРА.

В І Р А

(поема)

Любому тов. Куликові.

Пролог.

Бувають хвилини, так непевно буває,
коли

губиться

віра в телефони й листи...

Тільки тінь велитенська на панелі і мурі сягає,
тільки тінь...

А на башті:

О —

дин-н...

О —

дин-н...

І далеко, далеко холодні вокзали...

Пахне снігом і кров'ю... і секундами-дні...

З ночі:

«Сті - і - й - й!»

Щось

од грудей

у —

низ

поповзло

і...

упало...

За селом — тільки вітер,

і в обличчя —

огні...

Сонно, сонно... і коні.

Шелестить на дорозі в'яле листя осіннє...

А, де тіні на розі,

хто у тузі й тривозі...

Блідий вечір... і очі... як безумно і скоро!..

А вгорі — тільки вітер клекоче,
а в горі — тільки зорі...
А, гей, далі, де хвилі і лози і коні,
на піску золотому смуглява дитина...
Хвиля хвилю невпинно,
хвиля хвилю невпинно —
в далену, в далечінь, одна в одній переливно задумано
тоне...

Гнів мій мріяв калинно,
мріяв калинно...
Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..
Пада

листя
тополі
на вузенькі кохано нахилені плечі,
на волосся, на очі...
Так сумирно, поволі, байдуже
пада

листя
тополі
у долоні мої...
Де ж ти зараз, мій друже, мій далекий Овсій?..
Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснилась
у вагоні півтемнім мені синьоока, задумана, мила...
Ой, згадаю я дні, як бажав я, щоб тільки приснилися
біля церкви старої тини і під вітром далекі могили...
В барабані останній патрон... розплескалось холодне волосся.
Не побаче, не прийде ніхто... Але він не благає, не просить.
Крики: «би-й-й!» і вже зайвий наган... І глядять невідомії
ночі...

А вгорі — тільки кров і туман... А в горі — тільки вітер
клекоче...
Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
і проміння під місяцем п'ють їх обличчя засмажені, милі...
Ерзерум... і Малахів Курган... жовтий жах і безодні Цусими...
й ті, що слали раба на раба, скавучать і ридають між
ними...

Із морей, з океанів встають... мають савани сині і білі...
і проміння далеке п'ють їх обличчя засмажені, милі...

Од станції до станції

на бій,
на бій,
на бій...

і мріяв про Констанцію
смуглявий вартовий...

І приснився мені сон.

Неначе дивлюся з гори я.

А внизу
рейки загинаються вліво. Весніє, і сонце світить нав-
простець...

А біля насипу, недалеко од будки, на траві
лежу

я.

Ростріляний — не ростріляний,
але без шинелі й верхнього з'одягу.
Тільки сорочка й підштаники на мені.
І ніби сплю я,
такий блідий і спокійний, спокійний...
Та тільки крові ні підо мною ні на мені
і ранів немає.

А може на спині?..

І так

три

рази.

Од станції до станції

на бій,

на бій,

на бій...

і мріяв про Констанцію
смуглявий вартовий...

І ось

уже будуєм,
і пахнуть новії вогні.

Рука залізна єдина керує.

То воля до нових повстань
прокласти рейки в невідомість

і пронизать нові світи новими згуками, поривами
й боями...

І крикнуть сонцеві:

«Доволі!

Не світи...

Безодні хай під нами і над нами, —

Самі ми станем будувать
нові сонця і зоряні системи».

І в глибині прийдешнього
(там буду жить і я...)

дитина на небі пальчиком не знайде вже Венери...

З'єднаєм зорі ми веселими дротами

і у повітрі ми збудуєм города,

жахні простори ми населим городами,

бо шворінь світовий—єдиний стяг Труда.

А на чолі, в траві й крові

заплуталось волосся

коханої, забутої і проклятої... Іни...

і шум і гнів і моря дальнього прибої...

I

Григор'ів в спину б'є... Селяне рвуть дороги...
Старшини ж кажуть нам, що ми за владу рад.
За серце тоскно ссе і сну не йме тривога,
бо пилом молі тхне, «добродій» і «камрад».

О, злякані міста, де плями на панелі
гарячим кумачем у вічі п'яно б'ють...

О, милої платок в ранковому інеї

й на промокатці м'ні нашкрябане «люблю»!..

Під каскою блищать холодні карі зорі
задуманих очей, і плине на щоці
із снігової тьми огонь од семафору...

Й здається, що кругом не люде, а мерці.

Зникають і пливуть поволі тіні, тіні...

Й не раз лякливий стріл по нервах полосне, —

і станеш, як і всі, покійно на коліна,

бо вирве з тьми огнем товариша шинель

і знов шпурне у тьму... О, вітре стрілянини!

Твій подих на лиці ще й зараз чую я...

бо ще мені болять позбивані коліна...

І споміни мої на лінії огня...

І ось уже здаєм козацькі багнети.

Яка ж вона смішна кіннота в постолах.

Ще й шпори дзеленчать... О бідні руминешти!

І в цей нащасний край нас доля занесла...

А там ще й досі б'ють снаряди по Бендерах,

і од шрапнелі дим над зірваним мостом...

І смокче кров мою жахна якась химера,

бо допомоги нам уже не дасть ніхто...

II

О, кінь коханий мій з покійними очима,

за ким, о сірий мій, в'ялить зірниці жаль?..

Без ліку вже зоря над травами чужими

вмірає і встає, і в'яне в комишах...

Там, за Дністром, любов і милая Україна

не зникнуть од очей задуманих румун.

Паркани і дроти... А з ночі: «Сину... сину...»

й огонь сумних очей крізь тумани і тьму...

І згадуються знов бої під Лозовою,

і на снігу, в крові, ростріляний курсант...

і вітер і любов... і в лаві ти зо мною,

мій милий, мій сумний, покинутий козак...

«За волю і любов!»... І синіми очіма

дивилась на чию ростріляну любов?..

О, як наївно шлик гойдався за плечима

і на шинелі м'ні дівоча перша кров...

Приходили до нас і чемні французи,
і кликали батьки за УНР на бій,
давали сала нам і хліба з кукурузи,
і на Поділлі знов кривавились степи...

І за Дністром уже румунські старшини,
напудрені ляльки, затягнуті в корсет, —
в обличчя шум і гнів червоної України,
і села без кінця, і без кінця: «Вперед!»...

III

Верніться, сни мої, моя далека юність.
Прости мене, мій край, наївний і святий!
Зустрів у Кам'янці. Вона вже член Ком'юну
і пише до селян захоплені листи.

Як часто над Збручем юнак злотоволосий
без тьми цілував такого ж юнака...
а потім щось важке вгинало верболози
й ковзалась по траві маленька нога...

О, темні вечори і серця перебої!..
і близько, близько так зелена тьма очей...
Солодкий дух землі і зорі над водою,
і тепле й гаряче щось по ногах тече...

IV

В квартали і садки слідом брели поляки,
у вітер, ніч і млу напружено ми йшли.
Дунаївці сумні... розбиті гайдамаки...
і потяг під дощем заморений і злий...

Хто в день той чув і знав? На армію Слащова
йшло тільки 800. І «Коршун» — броньовик
нас обливав свинцем, прокльонами і кров'ю
і цілував огнем загони і степи...

Над вечір знов на бій. І ти з очей пропала,
побачив тільки кров на синім галіфе...
І може смерть уже із глибини примчала
і впала на лице холоднее твоє.

Та ніколи було молитись і ридати, —
за нас в останній раз наплакались степи.
А десь із-за кущів наведено гармати,
і вогняний тайфун по лавах радо мчить...

А з-заду, мов у сні, кубанців ескадрони, —
і за селом в лице глухе й коротке: «плі!»...
Не одведу очей безумних і червоних
од неспокійних зорь далеко од землі.

Не одведу очей... А жилки б'ються в скроні...
Чи в скроні вітер б'є, й шепочеться гілля...
І ще раз в очі: «Плі!»... і десь іржали коні
в жажливій глибині... і падала земля...

V

Одеса і шпиталь... французи... й знов погони.
І над лицем не раз схилявся важко тиф...
і дихать не давав... А десь бої... червоні...
І може серед них із зіркою і ти?..
І од рушниць знов кохані мерзнуть пальці,
а рядом молодий і ніжний военком...
Сьогодні прочитав, як брали і версальці
таких же, як і я, і кидали в огонь...

І ніби вчора ми, обдурені селяне,
за золото свою рострілювали даль...
І знову ти лежиш оббльована і п'яна
й над іменем твоїм Петлюра і Версаль...

І сняться все мені криваві ешелони,
тіфозні мертвяки й радянський сьомий полк,
де блискавка з гори ударила в вагони,
і впав аероплан з одірваним крилом...

Вся юність і любов — порожні перони,
і в голосах вітрів гарматні огні...
А може в ніч ясну в півтемному вагоні
вся юність і любовь приснилася мені?..

VI

Старий і шумний парк. Колись панський маєнток,
Селяне, і для них подівськеє кіно.
З дівчатами в кущах веселі інсургенти,
бо в жилах запашне червінькове вино...

На ґанку весь огонь, смуглявий агітатор
і в'ялить і пече синявою очей.
А кучері ясні, мов золоті свічада,
щось будять у мені неясне і смутне...

А потім підійшов. «Це ви — товариш Віра?»
І знову, як тоді, в безодню, в тьму земля...
О, голос молодий, ясний, наївний, щирий,
як радісно він звав мене на інший шлях!

«Безумний брате мій, безумний і коханий,
уже давно прийшла познать себе пора.
Свідомо тільки глянь на людські океани,
і упаде з очей проклятая кора.

Обидва вийшли ми з шахтарської родини,—
отож єдина нам уже ясніє путь,
• де випрямив давно натружені коліна
той, хто з дитинства знав безхліб'я і ганьбу.
Бо ще турбує тьму тривожними гудками
скривавлений твій брат... і серце рве печаль.
Не пізно ще, вернись в його залізні лави,—
карати вміє він, уміє і прощати».

І освітили даль далекі заводи,
і спогадом ясним повстав котельний цех...
Бо можна все вернуть, хоч і в двацятім годі,
і глянуть без журби в засмажене лице,
Над зорі простяглись порепані долоні,—
і меркне в глибині Чумацький Шлях в крові...
А нас уже несуть нові залізні коні,
де за УСРР сурмить останній бій...

VII

Ти плакала ві сні... А ніч дощем шуміла...
Од каганця сумним здавався зброї блиск...
З ударами внизу вуста твої тремтіли
й ясні перлини сліз куточками пили...
І мчався ешелон, а рядом тіні мчали...
Не краляли сердець останні дзвінки,—
нам тільки сурми в путь біля вагонів грали,
і в шумі од колес губилися свистки...
Без кобури наган за поясом синіє,
і у лімонці смерть ошкірена спить...
А вітер у вікно влетить, і виє, виє,
і в сурмі на стіні зарізано свистить.
І знову над Збручем, мій друже, мій єдиний!..
Але замість шлика із зіркою кашкет.
І злякано глядять Гусятини руїни,
бо кулеметів гнів там за вітрами... гей!..

VIII

Познанський полки тікають до Варшави,
румунський вітер п'ють дозори над Дністром...
І шелестить наш крок веселий і крівавий
по золотій стерні; і золотим пером
виводе вже зоря нове тemento мої:
«Повстаньте всіх країв нужденні злидарі».
І вже нові встають нами зорі, зорі,
і вже нові встають над нами Октябрі.

Вже бачили огні германці і мадьяри,
і чули гнів в землі формаль і увріє.
Але удар, удар, удар і знов удари...
Ой, никне все в крові робоче лице!..
Невже ж навіки в тьму?.. О, арміє Червона!
Куди ж біжать твої ростерзані полки?..
На галицьких ланах знов польської погони,
в оселі войта крик і п'яні батогі...

IX

А потім Перекоп... І знову зорі, зорі...
І на велетенським тлі махновці і сніги...
І радісно стоїм, бо над прибоем моря
в синяві видно нам турецькі береги.
Де тінь од яворів на місяшній дорозі
до болю в губи м'ні татарської вуста...
А потім на траві, у радісній знемозі,
ми чуєм, як шумить внизу гірська вода.
Здається, молодик із гостряка мечеті
піднявся і пливе в зеленій глибині...
А скоро зразу вниз ми у хитливій клеті,
і знову затремтять од лямпочек огні...
І кайло задзвенить... Під землю міліони
ми підем на новий шахтарський Перекоп...
І радісно вгорі ясні палають грона,
а вже до моря ми вниз по шосе бігом...
Ми по воді пливем дорогою ясною,
що в очі молоді все бріліянтить нам,
мов од алмазу скло, скригоче підо мною
каміння в глибині, і кличе глибина...
А місяць нахилився і зазирає в лоно,
і райдужно летить на перса золоті...
І ось уже сховав лице своє червоне,
лиш на воді тремтить од кипарисів тінь...

X

ЦК і УКРУВУЗ, і ми уже курсанти.
На муштру кожний день. Червоні юнаки.
І знов осінню даль пече кривавим бантом
і радісно ірже мій важкогровий кінь.
Сьогодні спокій п'ю. У вітра змерзли пальці,—
за коміром мені нахабно не свистить.
О, як кохані м'ні цей дим далеких станцій,
терпкий шаблюки блиск і синьоока ти!..

Крим р. 1923.

ХОМЕНКО.

Національний склад населення України по новіших даних.

Основними даними для установлення пропорціонального складу України останніх часів є перепис 1920 р.

Переведений в часи, коли тільки що йно позначився рішучий успіх радянського війська, що привів незабаром і до остаточної перемоги пролетаріату, перепис одбив на собі як ідеологічні напрямки епохи, так і бурхливість неспокійного революційного часу з усіма його позитивними й негативними впливами на будь-яку статистичну роботу. В ідеологічному відношенні—в програмі, в становленні питань, у способах підходу до населення, перепис 20 року як що й не був справжнім революціонером, то, без сумніву, був сміливим новатором; що ж до технічної сторони, то перепису в надзвичайній мірі пошкодила сила обставин, що спричинилася до невикінчености збору відомостей і навіть до повної відсутности відомостей по ряду повітів і міст. В питанні про національність новаторством для України окрім самого становлення питання, було ще й те особливе значіння, яке надавалося розумінню національности. Інструкція, що до перепису, говорить, що «под национальностью разумеется группа населения, объединенная общностью национального самосознания, так что национальность не смешивается с гражданством (подданство)»¹⁾. Національно свідомою в потенції могла бути що найбільше вся доросла частина населення, чому дітей прилічується до національности батьків, при чому скеровується на національність матері. Нарешті, на випадок сумніву, що до свідомости відповіді, або при неправильних відповідях то-що, виправлялося по відомостях про рідну мову. Правильним чи неправильними було таке розуміння національности—інша річ. Ми ж, говорячи про національний склад населення України за даними перепису, по формальних міркуваннях повинні припустити по-перше що,—як загальне правило,—відповіді давалося свідомо; по-друге—що числа перепису дають образ національних мас, як переважно культурно-етнографічних суцільностей.

¹⁾ «Наставление о том, как заполнять личные листки переписи населения 1920 г.». Москва, 1920.

Поруч з цими поясненнями що до характеру того матеріалу, з яким маємо оперувати, треба вияснити, оскільки числа перепису охоплюють масу українського населення та одмежувати більш певні відомості од відомостів непевних, або од приблизних, штучних підрахунків. Через горожанську війну перепис зовсім не відбувся по губернії Волинській і частинах других губерній; окрім того, губернії б. Запорізька і Подільська переписані були по короткому програму. Через те наші відомості про національний склад бідніші за відомості про загальну кількість населення, а саме ¹⁾:

Губернії	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.	Губернії	Кільк. мешканц.	З того числа дало відповідь про націон.
Волинь	1859580	—	Одещина	2011096	1955921
Донеччина	2497343	2266163	Поділля	2763433	—
Катеринославщина	1716908	1697840	Полтавщина	2260720	1844947
Запоріжжя	1379124	—	Харківщина	2478808	2415216
Київщина	3598257	2747269	Чернігівщина	1841754	1841754
Кремінчужчина	1795202	774964			
Миколаївщина	1419238	1419238	Разом УСРР	25621463	16963312

Отже ж з перепису не дається знати про кількість представників отої або іншої національності на всій Україні. Що ж до штучних вирахувань, то вони в даному разі більш непевні, ніж у яких-будь інших випадках, наприклад при розрахунках про склад по віках, або грамотність, або що. Для того, щоби легше було скласти хоча саме загальне уявлення про величину окремих національних груп, можна скористати або з де-яких вже зроблених приблизних розрахунків, або штучно самому побудувати потрібні числа. Один з розрахунків знаходимо в «Ежегоднике Коминтерна на 1923 г.», за відомостями «Ежегодника» на Україні—

Загальна кількість насел. 26001802

з того числа:

українців	19297967	або 74,1 ⁰ / ₀	євреїв	1772479	або 6,8 ⁰ / ₀
росіян	3515149	» 14,1 ⁰ / ₀	греків	93285	» 0,4 ⁰ / ₀
білорусів	336059	» 1,3 ⁰ / ₀	німців	387555	» 1,5 ⁰ / ₀
поляків	203708	» 0,8 ⁰ / ₀	татар	40243	» 0,2 ⁰ / ₀

Окрім того показано: інші слов'яне—52497 і романські народи—262574; серед перших найчисленніші мабуть болгаре, серед других—молдавани. Підрахунок зроблено виходючи з непевного, побільшеного числа людности—по-над 26 міл., коли перепис з додатковими даними показує тільки 25 міл. 621 тис.

Там, де перепис зібрав відомості що до національності, абсолютні і відсоткові дані такі:

відомості про національність стосуються до 16963312 людей; з них було

українців	12294142	або 72,4 ⁰ / ₀	євреїв	1189029	» 7,1 ⁰ / ₀
росіян	2610207	» 15,4 ⁰ / ₀	греків	103968	» 0,6 ⁰ / ₀
білорусів	42953	» 0,3 ⁰ / ₀	німців	210689	» 1,2 ⁰ / ₀
поляків	117070	» 0,7 ⁰ / ₀	татар	7156	» —

¹⁾ Подаю в старих адміністр. межах часів перепису.

Порівняння обох рядів чисел показують, що штучне відшукання величини окремої нації веде до більш-менш певних наслідків тільки для найбільших національностей.

Я не знаю способу, яким дійшов своїх цифр «Ежегодник Коминтерна»; але показана ним кількість білорусів і греків, а також і ще де-які особливості, про які докладно говорити не будемо, доводять, що розрахунок їм зроблено поверховий і неточний. З другого боку, коли б припустити, що відсоткові числа національного складу переписаних губерній репрезентують одночасно і всю Україну, то це було б також непростимою помилкою: в неописаних Волині і Поділлі росіян дуже небагато, українців майже 80,00%, а євреїв більш 10%.

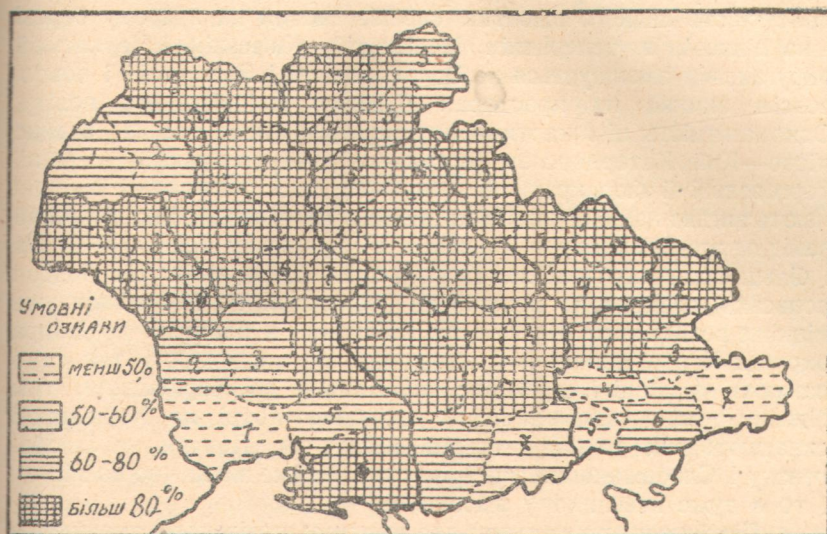
Таким чином ці числа вимагають виправки. По моїх розрахунках, досить сумарних, відносна кількість найбільш численних національностей за останні 25 літ змінилася дуже мало, чому відсоткові показники 1897 р. без великої помилки, і без сумніву меншої, ніж при користуванні приведеними вище, можна приложити й до сучасного менту. Тоді будемо мати такі числа:

	Загальна кількість людини	В т о м у ч и с л і:			
		Українців	Росіян	Євреїв	Інших
Абсолют. .	25621463	19574798	2690254	1998474	1357937
У %/о . . .	100	76.4	10.5	7.8	5.3

Думаю, що в читача навряд чи знайдеться охота стежити за дальшими приблизними підрахунками, як що я став би їх продовжувати; гадаю в той же час, що схематична картина основного розподілу по національності дається наведеними числами і тому переходючи до огляду географічного розміщення національностей на території УСРР, дозволяю собі лише підкреслити, що в національному складі українського населення українці відобравають виключно значну роль, бо до них належить більш ніж $\frac{3}{4}$ всього населення; що за українцями йдуть слідом росіяне і євреї—кожна з цих націй могла б заступити місце цілої української губернії; далі—німці й низка слов'янських народів, що з них кожного репрезентовано сотнями тисяч. Коли сюди додати молдаван, греків і татар, то тим самим закінчиться реєстр тих, що міцно зв'язані з Україною і в великій більшості випадків мають її за землю, де вони й народилися й мешкають постійно. Окрім того перепис налічує ще представників більш 70 національностей, перебування котрих на Україні являється вже скоріш епізодичним, більш-менш випадковим. Характер зв'язків тої або іншої національності з Україною як природнім цілим залежить од історичного ходу колонізації Наддніпрянщини й південних степів і вияснюється при розгляді географічного розміщення національностей.

Дніпро з його припливами являється тою віссю, по обидва боки котрої ми знаходимо найбільш одноцільну, національно

КАРТОГРАМА

Українці в складі сільського населення У. С. Р. Р. (% %).

Округи:		% %	Округи:		% %
I. Волинська:	1. Шепетівська	79,8*	VI. Подільська:	1. Кам'янецька-Под.	87,0*
	2. Житомирська	71,0*		2. Проскурівська	84,0*
	3. Іскоростенська	85,0*		3. Вінницька	80,0*
II. Донецька:	1. Бахмутська	83,3		4. Могилівська-Под.	88,0*
	2. Старобільська	91,1		5. Тульчинська	83,0*
	3. Луганська	68,9		6. Гайсинська	88,0*
	4. Юзівська	57,5	VII. Полтавська:	1. Полтавська	99,0
	5. Маріупільська	31,1		2. Кременчуцька	98,5
	6. Таганрозська	69,2*		3. Золотоношська	99,0
	7. Шахтинська	28,0		4. Лубенська	99,0
III. Катеринославська:	1. Катеринославська	94,4		5. Прилуцька	98,5
	2. Олександрійська	87,9		6. Роменська	99,0
	3. Криворізьська	87,0		7. Красноградська	95,0
	4. Павлоградська	89,7	VIII. Харківська:	1. Харківська	80,0
	5. Запорізьська	85,4		2. Богодухівська	88,0
	6. Бердянська	73,7		3. Сумська	96,0
	7. Мелітопольська	56,9		4. Ізюмська	80,0
IV. Київська:	1. Київська	97,0		5. Куп'янська	89,0
	2. Малінська	85,0	IX. Чернігівська:	1. Чернігівська	97,5
	3. Бердичівська	87,0		2. Сновська	96,3
	4. Белоцерківська	96,0		3. Новгород-Сіверська	72,7
	5. Уманська	96,0		4. Ніженська	98,8
	6. Шевченківська (Корс.)	95,0		5. Конотопська	96,8
	7. Черкаська	89,0			
V. Одеська:	1. Одеська	35,3			
	2. Балтська	69,3			
	3. Першомайська	74,7			
	4. Єлисаветська	80,8			
	5. Миколаївська	61,5			
	6. Херсонська	82,3			

Примітка: зірочкою (*) помічено округи, по яких переведені приблизні розрахунки по від. пер. 1897 р.; решта показана по дан. перепису 1920 р.

і етнічно українську масу, серед якої намічається лише тільки присутність певного відсотка євреїв. Вищий на правому березі і на півночі, в теперішніх Малінській, Київській і Черкаській округах, він зменшується на Золотонощині і Запоріжжі і поволі зовсім зникає на просторах бувшого Дніпрівського повіту. Одноманітність цієї картини порушується лише там, де велике місто—Київ, Катеринослав, Херсон,—збирає суто міські, індустрійні, торговельні й бюрократичні елементи, що завжди на Україні мають вигляд національної різноманітності. На захід і на північний захід од згаданих округ Київщини в українську товщу все більш і більш проникають відламки польської колонізації. На Поділлі польській елемент не менший за російський, на Волині він уже міцніше російського. На схід од Київщини, в ближчих до Дніпра округах Чернігівщини й Полтавщини, по численності так само панують українці і євреї, але чим ближче до Харківщини, тим більше євреї усуваються перед росіянами, котрі на Харківщині складають вже до 17% всього населення. Поляки на Лівобережжю і Слобожанщині з'устрічаються майже виключно по містах і то в дуже невеликому відсоткові.

Північна частина степу дає картину повільного зменшення відсотка українців, котрий от 90 помалу наближається до 70; поруч з тим зменшується відсоток євреїв і друге поза українцями місце починають забирати росіяне. Так само збільшується відсоток німців. Південні округи степу, що дотикаються морів, характеризуються дальшим зменшенням відсотка українців, котрі, однак, скрізь складають найбільш численну групу населення, і дальшим збільшенням росіян і німців. Але по окремих округах на другому місці поза українцями стоять не росіяне, а молдаване, болгаре, греки. Таким робом Чорноморський низ є тим районом, де абсолютні величини окремих національних мас наближаються до певної рівноваги. На Донеччині, українській в цілому, треба виділити азонльний район Юзівської і Шахтинської округ, де український елемент репрезентовано порівнюючи слабійш (в Шахтинській окрузі українці вже на другому місці).

Звертаючися до чисел, що виявляють в % національний склад окремих губерній, будемо йти наміченим вище шляхом і перш за все зупинимось на губерніях, сказати б так, україно-єврейських:

	Українці	Євреї	Рос.	Пол.	Німці	Інші
Волинь *) . . .	71,8	13,1	3,2	5,2	5,9	0,8
Поділля *) . . .	80,3	13,5	3,8	2,3	1,1	
Київщина . . .	82,0	10,0	6,0		2,0	
Полтавщина . .	92,9	4,6	2,0		0,5	

Ми бачимо, як помалу, з заходу на схід, зменшується вага євреїв і зростає вага росіян, що на Волині займали одне

*) За відомостями 1897 р.

з останніх місць, а далі вже йдуть на третьому місці; нарешті, вони переважають євреїв на Чернігівщині і значно висуваються вперед на Харківщині, причому тут уже за рахунок українців:

	Укр.	Євреї	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Чернігівщина . . .	87,9	2,8	8,6	0,1	0,3	0,3
Харківщина	79,2	2,5	17,1	0,4	0,1	0,7

Далі на південь значіння євреїв знову збільшується, так само як і значіння росіян, а український елемент помалу зменшується:

	Укр.	Євр.	Росіяне	Пол.	Нім.	Інші
Катеринославщина ¹⁾	78,6	6,5	11,7	0,8	1,6	0,8
Одещина	53,6	13,2	20,3	0,8	3,4	8,7
Донеччина	52,0	1,4	32,5	0,1	1,1	6,5

Ми помічаємо, що поруч із зростанням росіян зростає і група «інших»; на Одещині в цій групі 0,9% болгар, 0,2% греків, 4,4% молдаван; на Донеччині—3,5% греків. Поляки—в дуже незначному числі, головним чином по містах; вага німців збільшується, особливо на Одещині.

Для розгляду географічних деталей я маю можливість використати останні підрахунки губерніяльних статбюро, пристосовані до нових адміністративних границь, на жаль не всюди закінчені. Для Волині й Поділля і доси ще доводиться користуватися відомостями про «родной язык» 1897 року. А що по окремих округах наслідком війн відносини могли дуже змінитися, то я не вважаю за можливе розглядати ці округи, користуючися старими даними. Окрім того треба мати на увазі, що присутність великого міста значно міняє картину; тим то розгляд міського населення виділяю в окрему частину, а зараз привожу числа, що стосуються лише сільського населення. Почнемо знову од Наддніпрянщини:

% / %				% / %			
Округи	Укр.	Євр.	Інш.	Округи	Укр.	Євр.	Інш.
Малінська	85	10	5	Роменська	98	1	1
Київська	97	—	3	Полтавська	99	—	1
Білоцерківська	96	2	2	Кремінчуцька	97	—	3
Бердичівська	87	8	5	Красноградська	92	1	7*)
Шевченківська	95	3	2	Разом по Полтавщ.	97	1	2
Черкаська	89	8	3	Ніженська	99	—	1
Уманська	96	2	2	Конотопська	97	—	3
Разом по Київщ.	92	4	4	Сновська	96	1	3
Золотоношська	98	1	1	Чернігівська	97	1	2
Прилуцька	98	1	1	Новгород-Сіверська . .	73	—	27*)
Лубенська	98	1	1	Разом по Чернігівщ.	92	м 1	м 8*)

¹⁾ Без бувшої Запорізької губ.

*) Росіяне

Підкреслимо, що цифри, наведені вище ніби намічають північну етнографічну грізницю України.

На Харківщині по селах живуть виключно українці і росіяне; на Катеринославщині склад інший, але, на жаль, маємо підсумки не по всіх округах:

Округи	%/%				Округи	%/%			
	Укр.	Євр.	Рос.	Інш.		Укр.	Євр.	Нім.	Інш.
Сумська	96	—	4	—	Катеринослав.	94	—	2	4 ¹⁾
Богодухівська	88	—	12	м 0,3	Олександрійська	88	—	5	7 ²⁾
Харківська	80	—	19	м 1	Криворізьська	87	1	7	5 ³⁾
Ізюмська	88	—	11	1	Бердянська	74	—	6	20 ⁴⁾
Куп'янська	89	—	11	м 0,3					

В сільському насел. Одещини й Донецчини значно збільшується вага росіян і, особливо, інших національностей:

Округи	%/%					Округи	%/%				
	Укр.	Рос.	Євр.	Нім.	Інш.		Укр.	Рос.	Грек.	Нім.	Інш.
Балтська	69	8	5	м 1	17 ⁵⁾	Бахмутська	83	9	—	1	7
Єлисаветська	81	11	1	м 1	6	Луганська	69	25	—	—	6
Першомайська	75	8	5	м 1	11 ⁶⁾	Маріупільська	31	15	32	10	12
Миколаївська	62	22	3	6	7	Старобільська	91	4	—	—	5
Херсонська	82	8	3	2	5	Юзівська	58	23	13	—	6
Одеська	35	23	2	15	20 ⁷⁾	Таганрозька	35	58	—	2	5
Разом по Одещині	67	14	3	4	12	Шахтинська	28	69	—	—	3
						Разом по Донецчині	63	25	5	1	6

Різноманітність національного складу півдня не порушує загальної закономірності: скрізь головну частину сільського населення складають українці. Винятком являються тільки дві округи—Таганрозька і Шахтинська. Що до Шахтинської, то вона склалася з частин бувших Донецької, І Донської і Черкаської округ Донського Війська і таким чином значною своєю частиною знаходиться по-за етнографічними межами України. Що ж до першої, то спеціальний мій дослід дав мені змогу констатувати, що відомості по цій окрузі дуже непевні, про що докладніш я скажу далі.

Коли б ми од окружних підсумків перейшли до районних (волосних) і, нарешті, до розгляду окремих слобід і хуторів, то побачили б, що, чим менша адміністративна одиниця, тим більш однонаціональний вигляд вона має. Окремі національності здебільшого розмістилися окремими острівками серед українського моря. Тільки євреї розпорошені серед населення інших національностей, що, безумовно, залежить од спеціалізації їх

¹⁾ Із них 1,0% німців; ²⁾ з них 4,5% молдаван; ³⁾ з них 3% німців; ⁴⁾ з них 14,7% болгар і 4,5% німців; ⁵⁾ з них 8% молдаван; ⁶⁾ з них 3% молдаван; ⁷⁾ з них 17% молдаван.

в особних галузях народного господарства—торгівлі і ремісництві,—наслідок царського примусу. Але там, де євреї зайняті в сільському господарстві, ми знаходимо цілі єврейські колонії з виключно єврейським населенням.

Тепер перейдемо до розгляду національного складу міського населення.

У нас досі ще панує думка, ніби-то українське місто по національному складу свого населення дуже одрізняється од села; разом з тим цю думку часто-густо висловлюється так, ніби-то в цьому відношенні між українським містом та селом—ціла безодня: українцям, мовляв, належить село, росіянам—місто. Ріжниця дійсно є і, часом, ріжниця досить велика; заперечувати її неможливо, але неможна й побільшувати її. Кожному, хто задумувався над значінням слів «місто» і «село», відомо, як важко не тільки вирішити на конкретних прикладах це питання, але навіть провести принципову межу між селом та містом. Життя, дійсність дає ряди населених пунктів, цілу, як що хочете, ієрархію оселеннів, в якій «село» непомітно наближається до «міста», переходить через тисячі ступнів і, врешті, становиться містом. Це спроведливо і тоді, коли з'явище це ми будемо розглядати, сказати б так, в статичі, спроведливим це буде й для динаміки. Так саме знівельованим, повільним являється перехід од села до міста і що до національного складу їх населення. Як що ми, слідкуючи за офіційним, з методологічного боку зовсім невинуватим, поділом міст на міста й містечка¹⁾, будемо розглядати кожну категорію зокрема, та ще до того відокремимо губерніяльні міста, то національна характеристика їх для 7 губ. Республіки²⁾ буде така:

	Абс. число мешканців	Українці	Росіяне	Євреї	Пол.	Німці	Інші
Губцентри	1372435	14,0	44,0	35,0	3,0	0,7	3,3
Міста	1883411	40,5	29,2	25,6	1,7	0,4	2,6
Містечки	695981	52,4	21,8	21,0	1,8	0,4	2,6

Беручи все міське населення разом, ми знайдемо, що українців у ньому 33,4%, росіян—33,0%, євреїв—27,8%; решта, в тому числі поляки й німці, складають 5,8%. Коли ж згадати, що російський елемент на Волині й Поділлі, котрі не введені в ці підрахунки, репрезентовано слабій, ніж український і єврейський, то відносно всього міського населення України можна сказати: в цілому українці складають більшість, за котрою не далеко йдуть росіяне й євреї майже в рівному числі, так що взагалі міське населення складається з трьох, майже рівних кількостів українців, росіян і євреїв, але перше місце належить українцям.

¹⁾ В російській термінології «поселения городского типа».

²⁾ Без Поділля, Волині й частини Катериносл. за даними 1920 р.

Так загальник, вживаний «обывателем» з легковажністю неухважного спостерегача, губить всяке значіння в світлі чисел.

Я зауважив уже, що офіційний ¹⁾ поділ міст на певні категорії, з методологічного боку є невиправданий і несталий. Категорії «міст» і «містечок» зовсім не відповідають різним міським типам в соціально-економічному розумінні. Тим то на підставі наведеної вище таблиці не можна переводити яких-будь паралелізмів, які ніби-то існують поміж національним складом і складом господарства, між першим і заняттями населення, і т. и.

Встановлення таких паралелізмів—лише створення нових «легковажних» загальників. При певних історичних умовах (національно-кастовий устрій Індії, німецька бюрократія за перших Романових, «остзейські» барони, норманські лорди в Англії—вже вимерлі, «межа осілості» і т. и.) такий паралелізм дійсно є, але для України він уже в минулому, а не в сучасному. Багато «містечок» з економічного погляду є справжніми містами; багато «міст» (хоча б на Харківщині—всякі Змійови, Золочови, Валки і т. и.), лише вживаючи влучної термінології В. Семенова-Тянь-Шанського,—«административные пункты», міста «з ласки начальства», що за старих часів наказом «такому-то селу впредь именоваться городом» утворювало «міста», де йому була охота. Через те тільки уважний аналіз може встановити якісь правильності, закономірності. На жаль, за браком готового матеріалу я можу замість такого аналізу зробити тільки загальний, схематичний огляд, але вже з нього багато де-чого вияснюється й стає певним.

Візьмемо спочатку 7 губерніяльних міст України, по яких є відомості 1920 р.:

	Абс. кількість населення	Укр.	Росіян %	Євр. %	Інших
Харків	285213	21,3	50,5	20,6	7,6
Київ	366396	14,3	46,5	32,0	7,3
Катеринослав . .	162965	4,7	44,4	44,3	5,9
Одеса	427831	2,9	44,8	44,4	7,9
Чернігів	29995	14,0	44,0	35,0	7,0
Полтава	76648	57,7	10,0	28,4	3,9
Бахмут	23387	27,1	38,3	29,9	4,7

Губерніяльні міста на Україні мають, як бачимо, росіян, за більшість свого населення; відсоток українців вищий в переважно індустриїних осередках (Харків, Бахмут,—велика і дрібна промисловість); відсоток євреїв вищий там, де місто має значіння головним чином торговельного осередку (Одеса, Чернігів). Це—перше спостережіння, що його можна зробити, але годі надавати

¹⁾ До нового районування України.

йому силу закона: інші міста, розглянені в масштабі кожної губернії, показують щось інше:

	Міста			Містечка		
	Укр.	Рос.	Євр.	Укр.	Рос.	Євр.
Київщина	34,0	8,0	54,0	62,9	5,1	29,3
Полтавщина	54,9	6,6	36,5	51,2	16,7	28,8
Чернігівщина	62,5	16,7	19,2	64,3	24,4	8,8
Харківщина	76,9	18,3	3,0	—	—	—
Катеринославщина	38,5	34,3	19,8	нема відомостів		
Одещина	27,0	35,1	32,5	31,8	5,8	54,8
Донеччина	25,0	27,5	9,8	36,1	52,4	3,0

Загальний порядок чисел, послідовне збільшення росіян у напрямку на схід і південний схід, майже відсутність їх у центрі і на північному заході, наростання $\frac{0}{100}$ євреїв, яке йде як раз у протилежному напрямі—все це нагадує картину географічного розміщення національностей, змальовану в початку статті. Через те зв'язок між національним складом населення та складом господарства треба відшуковувати порівнюючи міста, що належать до одного географічного району. Мушу пояснити, що й тут, за браком нових відомостей, мені доводиться користуватися даними до-військових часів, переважно з праці В. Семенова-Тянь-Шанського¹⁾, окрім, звичайно, відомостей про національності, які беру по 1920 року.

Становлячи поруч жвавість торговельного обороту (кількість карбованців на рік на 1 душу населення), $\frac{0}{100}$ промисловости в торговельно-промисловій діяльності населення і національний склад у $\frac{0}{100}$, будемо мати такі числа:

Міста Київщини і Полтавщини	Торг.-пром. жвавість	$\frac{0}{100}$ промисл.	$\frac{0}{100}$		
			Укр.	Рос.	Євр.
Бердичів	380	12	9,0	11,0	72,0
Умань	190	9	29,0	8,0	58,0
Черкаси	276	66	42,0	22,0	35,0
Біла-Церква	149	15	13,0	7,0	73,0
Малін	138	55	29,0	4,0	64,0
Кремінчук	347	35	29,6	7,1	60,0
Ромни	380	15	44,6	6,2	43,0
Лубні	211	40	57,9	6,9	32,5
Прилуки	311	43	56,4	3,0	39,5
Золотоноша	97	1	54,0	4,2	40,2

Чим більш промисловий характер місто має, тим вищий в ньому $\frac{0}{100}$ українців; чим більш розвинена в місті торгівля, тим більшу частину його населення складають євреї. Те ж саме помічається й на Одещині й на Донеччині, тільки роля росіян тут далеко більша, чому картина й не має такої виразности.

Чи можна було б сподіватися на щось інше? Коли згадаєш умови історичного розвитку українського міста, національний поділ праці в ньому за старих часів, що склався як наслідок заборон і переслідування, наслідок шляхетського й царського примусу, коли згадаєш, що вже починаючи з 80 р.р. XIX століття Україна посилала за Урал і в Америку десятки тисяч емігрантів,

¹⁾ «Город и деревня в Европ. России». С.-Петербург. 1910.

а з початку XX віку належала вже до країн з напруженою еміграцією (за останніх 20 літ до 1916 року з України переселилося тільки за Урал більше 1.500.000 люду), то стане цілком зрозумілим, що зроблені нами спостереження над числами лише відбиток цих процесів. Тепер, коли революція знищила все те, що штучно затримувало розвиток міста, звязуючи волю й енергію одних, або примушуючи цю енергію до одностороннього виявлення у других, розвиток українського міста повиний піти іншим шляхом. Експропріація землі у поміщиків тільки на недовгий час задовольнила земельний голод: перед селянином українським і зараз вже стоїть сувора необхідність або переходити до ліпших форм господарювання, або прикладати свої сили до інших галузів господарства. Еміграцію спинено. Промислове життя почало відновлюватись. Я гадаю, що не буде дуже сміливим передбачати в ближчій будучині рух сільського населення на міста, збільшення українського елементу по містах, більш рівномірне розселення євреїв по всій Україні, котре почасти почалося вже й нині.

Доси я ще ні одного разу не спинився на рості, органічному розвитку окремих національностей на Україні. Питання це надзвичайно цікаве в чисто теоретичному відношенні, будучи виясненим, могло б прислужитися й до певних практичних заходів. Але, оскільки оперую я тільки статистичним матеріалом, вирішення питання вважаю неможливим. Це залежить од того, перш за все, що відомості про національності одержано нами тільки один раз—в 1920 році. Попередній перепис 1897 року не знає ніяких національностей. В 1897 році було лише поставлено запитання про рідну мову; по мові «русские» поділялися на «великороссов», «малороссов» і «белоруссов». В 1920 році так саме запитувалося про рідну мову, з додержанням, звичайно, іншої термінології, але дані перепису що до мови залишалися неразробленими й невиданими. Таким чином технічно можливим залишається тільки порівняння «національностей» 1920 р. «з рідними мовами» 1897. З методологічного боку таке порівняння не припустимо й навіть в масштабі окремих губерній дуже небезпечно, що до правдивості й об'єктивності висновків. Коли ж брати поодинокі округи й міста, то часто-густо доходиш до абсурдів. Так, наприклад, в місті Києві перепис 1917 дав такі числа:

	Національність			Рідна мова			Мова вжитку		
	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.	Рос.	Укр.	Малорос.
Абс. ч.	231403	56225	20567	251181	52232	11913	284555	42222	8599
% 0/0	50,26	12,21	4,47	54,78	11,39	2,60	62,15	9,23	1,88

Нас не дивує різниця між даними «мови вжитку» та «рідної» мови; але різниця між національною та рідною мовою, показаними в один момент часу, доводить, як небезпечно з'ясування росту національностей через порівняння принципово різних

¹⁾ Позичаю з «таблиць смертності для України» акад. М. Птухи, Київ, 1923 р., т. 3.

показаннів, та ще одділених 23 роками. Тільки досить велика різниця між даними обох переписів може говорити за те, що якісь зміни дійсно відбулися, але ні в яким разі не виміряти ці зміни. Тим-то дозволяю собі тут поділитися тільки основними результатами своїх підрахунків ¹⁾.

На протязі 23 літ як на селі, так і в місті помічається збільшення відносної кількості українців. Для сільських місцевостей збільшення це дуже невелике і тому напевно являється лише наслідком способів запитання та способів підрахунку. В поодиноких округах коливання чисел значніші. Виключне місце в цім відношенні займає Таганрозька округа, в котрій (без м. Таганрога) маємо такі $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$:

		Укр.	Рос.	Инш.
1920 р.	по націон.	37,2	55,1	6,4
	по рідн. мові . . .	46,03	47,96	6,01
1897 р.	по рідн. мові . . .	69,2	22,1	8,7

Я підрахував, що коли довіритися числам 1920 року, маючи на увазі, що для сільських місцевостей рідна мова, як звичайне правило, дуже близько стоїть од національності, то виходить, що за 23 роки в Таганрозькій окрузі українців не тільки не збільшилося, але стало менше на 104,9 тисячі, або на 41,5 $\frac{0}{0}$, а росіян прибавилося на 205,8 тисяч, або на 228 $\frac{0}{0}$! А по ближчому зазнайомленні з матеріялами перепису та з обставинами, в яких він переводився в 1920 році,—під загрозою врангелівських банд,—я прийшов до висновку, що годі було б і сподіватися од нього чогось певного.

Згадане вище збільшення українців не стосується до губерніяльних міст; проте інші великі міста, знов-таки переважно промислового типу, свідчить про таке збільшення $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$ українців:

	1897	1920	
Миколаїв	8 ⁸	15,5	і т. и.
Херсон	19,5	40,4	

По губерніяльних і великих містах найбільше зросли євреї; поруч із ними зросли всі «інші», окрім росіян і українців.

Це значить, що велике місто на Україні інтернаціоналізується—прикмета розвитку міста взагалі.

По решті міст зросли головним чином українці. Росіяне, навпаки, в великій більшості міст відносно зменшилися.

Повним виключної цікавості повинно було б бути вивчення національного складу українського населення в звязку з соціально-класовим та професійним його поділом. Через відсутність даних—розробок бо відповідних не було—ми примушені одмовитись од такого розгляду, чекаючи на майбутній слушний час, коли будуть видані підсумки останнього міського перепису

¹⁾ Товаришів, що цікавляться детальними відомостями, запрошую звернутися до статтів Смілянського в ч.ч. 193, 205, 213 та 242 «Вістей» за 1922 р.

(березень 1923 р.) та надійде новий перепис, мабуть уже не пізніш 1925 року. Отже ж зараз дозволяємо собі лише зробити де-які висновки.

Головнішим фактом, що виразно доводиться даними перепису, являється, на нашу думку, той, що національний склад як сільського, так і міського населення України є наслідком довголітнього процесу колонізації лісо-степових і степових просторів, процесу, що в значній мірі проходив під безпосереднім впливом організованої, державної влади. Оскільки «кількість» у цьому процесі завжди стояла на боці українців, то й створилося й, треба думати, ще на дуже довгий час утримається те становище, при якому в нашій Республіці немає ні одної округи, де б українці не складали більшості (за винятком Шахтинськ. окр. на Донеччині). З тої ж причини український елемент повільно рідшає в напрямках од старих осередків—Київщини, Полтавщини,—до периферій Республіки, при чому найміцнішим являється вздовж усього корита Дніпра, починаючи од Полісся й кінчаючи Дніпровським гирлом. Проникання на Україну росіян міцно звязно з планомірною державною політикою; через це саме найбільші маси росіян ми знаходимо або біля стратегічних пунктів і меж (в Богодухівській, Ізюмській і Харківській округах—вздовж бувших «Белгородской и Украинской линий», «войсковые поселения»—біля Чугуїва, почасти те ж саме в Таганрозькій окрузі) або там, де пізніший розвиток капіталізму викликав скупчення робочої сили—азональний район Донбасу й чорноморські порти. Розміщення по території України євреїв відбило в собі весь тягар царського примусу й чорносотенної сваволі. В найміцнішому звязку з колонізаційно-географічним моментом і, сказати б так, поринаючи в нього, знаходиться й момент поділу праці між національностями, що виявлявся почасти і в ріжницях між селом та містом.

Констатуючи все згадане вище, числа перепису 20 року доводять у той же час, що початок XX віку вже в багатьох відношеннях одрізняється од кінця XIX: ми являємось свідками жвавої інтернаціоналізації великого міста, жвавого зростання міського населення за рахунок сільського й все більшого й більшого проникання українського елемента в місто, особливо там, де воно має виразно-промисловий характер. Тим самим ми маємо право сказати, що й національний поділ праці, котрий і взагалі завжди був далеко більший в фантазії «обывателя», ніж у дійсності, належить уже до минулого, а не до нинішнього часу. Що ж до сучасності й до майбутнього, то немає жадного сумніву, що на радянській землі прийде незабаром і до повної «смички» міста й села і до ще більшої, ніж у революційну добу, братерської солідарности трудящих, незалежної ні од національності, ні од галузі праці.

Я. ЧЕПІГА.

Держава й суспільство в справі виховання та освіти¹⁾.

I

П'ять років під гуркіт гармат і безупинної боротьби за владу пролетаріату будувались нові форми життя. Високо підносились груди гніву скривджених і поневолених мас, розливалась могутніми потоками нова сила по всій Радянській землі і брались приступом останні фортеці віковичного ворога—старі школи, школи духовного рабства й темряви. Боролись і творили. Творили похапки й робили помилки. Помилки виправлялись, але відчувалось, що не все гаразд в справі освіти й виховання, і що нова школа не відповідає цілком вимогам часу, вимогам епохи.

Творила влада в центрі, творили органи влади на периферії, творили окремі особи. Історія педагогіки не знає такого моменту, коли дитина та її виховання відбирали стільки уваги й пеклування. А проте багато ще темних плям на фоні цього питання.

На п'ятому році надзвичайно напруженої праці над організацією освіти молодого покоління в державних органах освіти почали з'являться ознаки перевтоми, ознаки безсилля самотужки підняти на потрібну височінь освітніх завдань. На сцену виповзли непомітно отрутні чинники живої творчості: чиновництво або формалізм, бюрократизм і централізм.

І ми не можемо мовчки дивитись на те, що так або інакше шкодить найдорожчій, найціннішій галузі життя—в розвитку цих чинників ми вбачаємо погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави. Надто багато пролито крові, витрачено сил, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь!

Виховання молодого покоління—це та основна проблема пролетаріату, що її поставлено, по-перше, вимогами життя, по-друге, konieczністю в закріпленні здобутків революції, по-третє, високими ідеалами людскости, що живуть в нас, бувають і утворюють культ дитини, по-четверте, любов'ю до молоді, яку ми бажаємо бачити сильною, творчою й здатною до боротьби. Поставлена ця проблема зо всією її глибиною й шириною

¹⁾ Редакція не погоджується з цілим рядом тверджень автора, але з огляду на цікавість порушеного ним питання, дає місце його статті, вміщуючи одночасно й статтю О. Мізерницького, яка в більшій мірі сходиться з поглядами Редакції.

революцією перед всіма і ніхто не має права й не може відмахнутися від неї. Байдужість до цієї проблеми можна з'ясувати лише патологічними причинами, повною відсутністю розуміння своїх обов'язків перед сучасним і майбутнім.

І коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, повинна творитися державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі, до останнього члена громади. І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом.

Так, певно, дивилась на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Нараду по Освіті. Склад цієї Наради мусив охопити представництво губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучі далі в глиб мас, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти. Це свідчить також і проте, що епоха революційної творчости попадає в нову фазу, фазу поглиблення в масах свідомості сучасних завдань, покликання до творчої праці широких верств активного суспільства, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання й розподілу відповідальности за них між елементами державного організму.

Держава підійшла вже до тої межі, коли революційна творчість може бути передана всім верствам суспільства.

Розвитку людини поза суспільством не може бути. Вся духовна істота її переважно має початок в суспільстві. Мова, моральні переконання, суспільно-політичний устрій життя, побут, вся соціальна культура—все це виникає, розвивається досягає сучасних форм тільки в суспільстві, в сумі діючих суспільних факторів. Те, що ми називаємо розумом людини, її серцем, її волею є плід не індивідуального, а громадського розвитку. Людину ми знаємо як невідділиму частину суспільства. Суспільний осередок є той життєвий сік, яким росте, розвивається і діє людина, є духовне повітря, без якого, як без звичайного повітря, людина жити не може. Суспільство є чарівне коло, в якому зароджується життя людини, росте й досягає повноти свого розвитку, для якого не існує «я», а є лише «ми».

Але доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини—родини. І таким чином все суспільство скуто органічно духовними інтересами в одно суцільне тіло, могутнє й сильне єдністю своїх домагань, своїх ідеалів, свого спільного добробуту. Тому й держава, її нормальний устрій не може бути поза суспільством, вона з нього виникає, в ньому знаходить свої форми і з нього черпає елементи своєї

творчості. І цілком природньо, коли держава спірається на це суспільство в кардинальних питаннях свого будівництва.

Але бувають моменти в житті суспільства, такі катаклізми, коли гинуть одні світогляди й з'являються нові, які родять нове життя, і в ці моменти в ім'я цього нового життя можуть виникати конфлікти й розходження між одною відмираючою частиною суспільства й другою повною життя і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини.

Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитись на повну гармонію цілого організму.

Очевидно, ми пережили першу епоху і можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство, охоплені одним жагучим бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

II

Яким шляхом переводився суспільний зв'язок між людьми в дореволюційну епоху? Для цього було дві форми: одна суто-громадська і друга державна. Перша була внутрішня, яка виявлялася у вчинках людини, в її зовнішній поведінці. Людина була вільна у своїй внутрішній істоті від всяких державних зв'язків і шляхів, цілком незалежна і не доторкана: сумління її, переконання, ідеали були не приступні впливам держави і часто-густо йшли проти домагань останньої. Людину примушували платити податки, відбувати військову службу, нести обов'язки, які вимагались державою, але не могли її примусити визнавати правдивість і доцільність цих вимог, коли не було відповідних переконань, не було віри в їх справедливості. Найчастіш державний зв'язок підтримувався насильством, карними законами, поліцією, військом і всякого роду утисками й переслідуваннями. А, звичайно, фізичне насильство ніколи нікого не переконувало.

І ця система зв'язку представниками державної влади поглиблювалась формалізмом, питомим тодішніми агентами влади без всякого бажання розвинути цей зв'язок поза зовнішнім державним. Ця система клала свою гнітючу печатку на всі царини життя суспільства. Не уникало цієї системи й виховання молодого покоління. Коли припадало агентам влади говорити про виховання, то завше ми чули про міцну дисципліну, про підпадання певному порядку, як про кари, про прихильність до існуючого устрою, але в її промовах не чуно було про вищий зв'язок, про вищі внутрішні ідеали, які живуть і діють в людині поза зовнішніми вимогами держави. Такі погляди засвоювались адміністративними особами і переводились запобігливо в життя, хоч подібні погляди не могли ширитись і не були цінними й вичерпуючими для виховання, і тому тут мусили виростати внутрішні протести молодого наростаючого покоління, які підтримувалися всіма, що не відчували внутрішнього зв'язку з державою.

Інша картина розвертається перед нами, коли уявимо державу в новому суспільстві, в новій політичній кон'юктурі, яка беручи початок в сучасності, мусить виявитися в майбутньому пролетарської держави. Тут можуть бути обидві форми зв'язку—зовнішня й внутрішня, державна й суспільна. Державний зв'язок мусить торкатися глибин розуму й серця людини. І це буде природньо, бо інтереси працюючого, це інтереси такого ж суспільства, а інтереси суспільства відбиваються цілком в державі. Це гармонія людської громади в формах державного будівництва. До цього вона йде і це ставиться ідеалом. І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього якомога скоріше.

І от в цьому стремлінні кожна галузь державного тіла мусить знайти опору в державі, мусить прагнути цього об'єднання. І, звичайно, виховання й освіта в цілому повинна в першу чергу шукати цього сполучення, бо це диктується інтересами як суспільними так і державними.

Ми бачимо як представники державної влади прикладають масу зусиль і турбот про розвиток цього зв'язку, аби органічно злитися як із суспільством так і, людиною взагалі через це суспільство. Правда, часто ми здивуємо на практиці нерозуміння провідної ідеї держави. Представники в силу зазначених нами вище чинників,—формалізму або чиновництва, бюрократизму й централізму шкодять і гальмують ріст і поглиблення зв'язку, але це є лише переступний період, за яким мусить викристалізуватись ґрунтовна ідея і вивести на шлях правдивих мір погоджених з центром.

Ми бачимо, як поруч з зовнішніми вимогами і вимогами часу, йдуть і вимоги не чужі внутрішнім вимогам людини, суспільства. В цьому полягає позитивний бік сучасної державної влади, цим вона різко відмежовується від усіх попередніх. Ми чуємо інший раз вимоги окремих представників влади, які йдуть врозтіч з вимогами нашого сумління в царині педагогіки, ми бачимо методи будівництва освіти, що розбігаються з державним методом. Це індивідуальне властиве лише данній особі тлумачення істинних домагань державної влади. З цим ми можемо боротись, це ми можемо виправляти.

І ще, на протязі де-якого часу, можуть з'являтися такі виступи, але вони не заважають визнати, що ці форми взаємовідносин між державною владою і людиною відрізняються широтою, для виховання цілком задовольняючі й необхідні.

Але це зовсім не значить, що державна влада повинна і надалі переводити всю систему освіти й виховання своїми засобами через свої органи й установи та через своїх агентів. Вона мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою лише контроль і зовнішнє керування.

Так воно мусить бути, бо державний організм вимагає того, щоб мозок його й серце освіжувалось життєвими силами,

що течуть з недр народної маси трудящого люду. В цьому його міць, в цьому його життєвість.

Держава відірвана від суспільства губить здібність до творчості, бо вона не зможе використовувати творчої сили суспільства. Суспільні інтереси є, справді, правдиві життєві й глибоко важливі для людини. В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників державної влади. Влада по природі своїй є адміністративно-виконавчий орган. Кому приналежать великі наукові відкриття або великі соціальні й політичні зворушення? Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства. В його глибинах народжувались ідеї, наукові шукання, високі соціальні й політичні ідеали.

На протязі історії ми бачимо, що в суспільних рухах, в нових ідеях держава дуже часто вбачала порушення державних основ, авторитету, бунт проти державности й стремління скинути існуючий порядок. І це було не нормально. Бо держава в своїй практичній творчості потребує творчості суспільної, бо вона живиться цим і в суспільстві бере основи для своєї діяльності. Світ ідей і науки не її царина, вона повинна лише зі всякої ідеї взяти якомога більше для своєї практичної творчості. Инакше вона закам'яніє в своїх адміністративних формах і не зможе еволюціонувати разом з суспільством.

І от, коли держава позбавляється й уникає такої відокремленості від суспільства, коли вона зливається з ним, з того моменту її діяльність, її творчість з'являється одним тілом з найдрібнішою частиною суспільства—людиною, здобуває ту висоту й багатство в ідеях і творчості, яке відповідає й часу й даним фізичним, економічним, духовним і політичним домаганням всього суспільства, на тлі якого вона виросла.

Високо ставлячи державний зв'язок з людиною всі діячі народної освіти мусять турбуватися про зміцнення цього зв'язку і поглиблення його в масі. А для цього кожний з них, чи буде він просто вчителем чи адміністратором чи представником влади, повинен особливо чуйно ставитись до внутрішньої свідомості юнацтва, бо з цієї свідомості виникає суспільний зв'язок, а через суспільство зв'язок державний. А через те, що сучасна державна влада є дитина нового суспільства, цей зв'язок мусить бути зміцнений спільною працею їх в суспільному вихованні молодого покоління, аби виплекати в ньому енергійних борців за нове суспільство, нові ідеали, прагнення, за нову людину й нову культуру, і тою спілкою підвести непорушний фундамент в освітньому будівництві держави.

Мені можуть зауважити, що я прусь у відчинені двері. Але це не так. Одне—ідеологія політичних керманів, і друге—практичне виконання завдань їх на місцях. Конфлікти між

суспільством і представниками державної влади ще й по цей час не віджили. Може вони не так виразні, більш заховані, але вони є й час від часу вони роблять болючі поразки росту зазначеного нами зв'язку в суспільстві. А це дає плоди протилежні інтересам пролетарської держави.

III

От же держава й суспільство мусять виховати не кволих, рахитичних, анемічних, безвільних істот, а іменно борців, повних енергії, сили, і ініціативи, волі, фізично сильних, спритних, мужніх. Це ідеал держави, суспільства й родини у вихованні молодого покоління. Це завдання сучасності.

Що ж зроблено в цьому напрямку? Надто багато й надто мало. Багато штрихів, намічених точок, теоретичних досягнень і мікроскопічно мало практичних. До того мало, що в питаннях виховання повна розгубленість, кустарна творчість окремих осіб. Будемо говорити конкретніш.

Коли ми говоримо про фізичне виховання молодого покоління, то маємо на оці не лише силу, а й спритність, мужність, тямучість, упевненість і т. ін., щоб-то фізичне здоров'я сполучене з психичним. Але досить переглянути те, як це здійснюється практикою і ви побачите, що ми ні на один крок не рухнулись вперед. Досить переглянути програм фізичного виховання, яких тримаються вихователі, або які витворюють вони в процесі своєї праці, і ми побачимо лише варіації старих систем без всякого поступу в охопленні вправами всієї істоти дитини.

Цими днями я був на докладі двадцятилітнього практика про новий програм фізичного виховання, складений згідно програму комісією при Всеобучі в Москві. Доклад був прочитаний в педагогічній комісії при Академії Наук і тому претендував на повноту з боку теорії й практики. Але убожество думки, нерозуміння завдань виховання, відсутність об'єднання державних інтересів з інтересами дитячої природи як фізичної так і духовної, здивувало всіх.

Ми, пильнуючи здоров'я дитини, повинні завше мати на оці не лише фізичне здоров'я. Ми намагаємося оздоровити людськість, а останній не чужі і розумові і соціальні інтереси. У тому, коли ми витворюємо систему, то мусимо зробити так, щоб вона охопила собою і ці боки життя людини.

Квола, незграбна дитина, що лякається всього живого, енергійного, рухливого, є продукт однобічного виховання. Такою вона зробилась в силу впливів низки факторів іншого порядку. І коли дитина робить ті або інші рухи, то це є продукт внутрішнього складного психо-фізичного процесу. Виховуючи дитину, витворюючи програми виховання, ми мусимо брати на увагу всі діючі фактори на витвір бажаної особи.

Офіційні творці, як і приватні, працюючи над питанням фізичного виховання, звужували його рамками своєї проблеми,

не давали широкого всеохоплюючого проекту в інтересах державно-суспільних і людських взагалі. А практика йшла ще далі в цьому звуженні і давала зрештою нікчемні, а часом шкідливі здобутки.

В кращому стані перебувало розумове виховання за весь час революції. Над ним працювали всі, його реформували остільки глибоко в теорії, що реформа його носила ознаки революції. І здавалось, що з виголошенням трудового принципу, з'ясуванням його змісту, вся реформа і в практиці піде в бажаному напрямку і в необхідному темпі. Але й досі ми топчемося на тому ж самому місці, з якого почали реформу. В той час, як в інших галузях державного життя ми продвинулись і закріпили за собою завойоване, в розумовому вихованні, за винятком де-кількох оазисів на всій просторіні України, ми здибуємо все тіж самотні віхи й придорожні стовпи, які вказують напрямок, але не вияснюють природи самого шляху.

В практичному здійсненні трудового принципу для розумового виховання буде ще більше трагізму й безнадійности, коли державні органи Наркомосвіти не з'єднаються щільно з суспільством, з активними і творчими його членами. Треба правді просто дивитись в очі. Суспільство наше є найконсервативніше іменно в справах виховання власних дітей. Історично воно всюди було однакове. Революційна влада завше йшла попереду суспільства. Але наша революція є складніша й глибша, ніж всі інші, які зазнав світ у всі часи життя людськості. Тому тут може утворитись колосальна прірва, нерозуміння двох елементів державного тіла—влади і суспільства.

Придивіться навколо, пильно придивіться до процесу, який відбувається в суспільстві і в колах учительства і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться нерозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом, інертністю, опортунізмом в масі і нашим суспільством. Наші революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, нездійсненими мріями. Треба зупинитися, треба вдуматись в факти і треба змінити і напрямок і темп. Потрібно охопити суспільство і на його внутрішньому як на гранітній скелі будувати виховання молодого сучасного для майбутнього.

В суспільстві в даний момент немає керуючої і пануючої ідеї й переконаного погляду на розумове виховання. Вибите революцією з старих реакційних форм освіти, воно загубило віру в них, але не знайшло цієї віри в нових формах. Воно розгубилось. Визнаючи труд кончею і основою виховання, воно не може прийняти тих форм, якими переводиться трудове виховання. Звикнувши до книжкового словесного виховання, виплекане на схоластиці, воно не знаходить в новому методі освіти рівноцінного (я вже не кажу безмежно вищого) фактора попередньому. Але підпадаючи необхідності, воно, старе

суспільство, не допомагає державі, а навпаки паралізує його зусилля через отруєння молодого розуму своїх нащадків.

В силу революційної боротьби й конечности, яка диктувалася моментами перемоги, ми знаходили виправдування відсутности спайки між представниками державної влади і суспільства навіть в питаннях виховання молоді. Але чим далі ми посуваємося до спокійного життя, тим гостріше відчуваються уколи по найбільшчому місцю суспільної свідомости.

Як не байдужі наші родини, наші батьки до виховання дитини, але суспільство завше чуйно відносилось до надсильств над дитиною. І коли були з боку суспільства протести при старій системі освіти, то дивними і незрозумілими здаються нам ті глухі протести, які йдуть від батьків і навіть дітей в наші часи. Значить в нашій школі не все благополучно, не все правдиве й здорове. Є симптоми якоїсь хвороби, яку потрібно попередити, щоб не припало потім робити тяжку операцію.

Розумове виховання молодого покоління—завдання часу таке ж важливе як і фізичне виховання. Сильне, міцне, тривале духом, воно при правдивому розумовому вихованні зможе легше й скоріше здобути ті культурні цінності, які зрівняють нас з передовими культурними націями.

В щасливішому стані перебуває соціальне виховання. Вже природа нашої революції внесла його в школу, в виховання. Роскоти раби відчували глибоку потребу в волі у всіх галузях життя. Революція широко розчинила двері бувших казарм—шкіл і наповнила їх звуками волі. Ці звуки відбилися на струнах чуйної дитячої й юнацької душі і розлилось потоками середь молоді. Життя запанувало в школі, і суспільство, соціалістичне суспільство відбилось зо всією могутністю й силою впливу, що стримувався раніш зовнішньою дисципліною і поліцейським режимом.

Збираючись в товариства, гуртки й союзи, молодь здобула повну можливість до виявлення й розвитку ріжноріччя своїх властивостей. Молодь виросла соціально й політично за часів революції на ціле століття. Тут сприяли внутрішні й зовнішні чинники. Щасливо збіглись внутрішні бажання з зовнішніми вимогами нової держави. Боротьба класів підняла розуміння прав особи й розуміння потреби гуртування для захисту як особи так і цілого колективу. Навіть коли б це торкалося взаємодієносин дітей і батьків, руйнування старих родинних традицій.

Значіння соціального виховання державна влада продумала до кінця і зуміла використати його для закріплення здобутків соціальної революції, і не зустріла опору з боку суспільства, бо мала в ньому внутрішній зв'язок.

Такий стан виховання молоді в окремих його частинах. В цілому, звичайно, освіта й виховання, принаймні в основних своїх рисах, знайшла ті життєві форми, які диктуються часом і нашими революційними домаганнями. І ми чекаємо лише того момента, коли родина, суспільство й держава підуть плече об

плече підтримуючи й доповнюючи одно одного. В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є тріумвірат, який може бути диктатором систем, методів і ідеалів виховання молодого покоління.

Нашим ідеалом є дитячий дім, дім-комуна, дім-колектив. Але до цього ідеалу ми можемо пройти через школу перехідного періоду, яка повинна бути достойним етапом до майбутнього. Вона не є школою буржуазної держави, але вона не може ще бути пролетарською школою в широкому розумінні цього слова.

«Школи повинні стати ембріонами громадського життя», — каже Дюї. Ми ж мусимо сказати, що школи повинні стати ембріонами соціалістичного суспільства і тим раз на завше вяснити наші вимоги що до освіти. І вся школа з її програмами, її методами, з її учнями і учителями, з її обсягом освітнього матеріалу та її змістом повинна відповідати цій вимозі.

Ми зовсім не думаємо цим сказати, що школа буде одірвана від життя і не відповідатиме потребам суспільства. О, ні! Відбиток життя й вимоги суспільства повинні переломлюватися під кутом ідеалів соціалістичного суспільства. І Наші вихованці поруч з підготовкою до життя повинні отримувати світогляди, які ґрунтуючись на сучасному вимагатимуть завше здійснення майбутнього. Цеб-то вони мусять мати повсякчас ясне уявлення ідеалу соціалістичного суспільства й прагнути його реалізації. Це будуть ковалі майбутнього, рішучі, тверді, сильні відчуттям колективізму в будові цього майбутнього, не мрійники, а реалісти. Це люди волі й перетворення слова в діло. Школа мусить перебудовувати суспільство разом з суспільством, яке прагне цієї перебудови.

Одначе, школа є надзвичайно чуйний орган держави і до нього потрібно ставитись з надзвичайною обережністю, глибоким розумінням психології молоді. Один неправдивий крок і горючий матеріал спалахне помстою, тупою опозицією, відвертою ворожнечею. Образа нанесена раз в молодому вікові не заглажується на все життя. Вражіння молодости могутні, як письмена на гранітних скелях. Молоде серце гаряче й кипить. Воно здатне на героїчні вчинки і на злодіяства. В залежності від того, якими способами його виховуєте.

Виховуючи борця за наші людські ідеали, школа повинна вказати і той шлях, яким мусить іти він; повинна виховати так, щоб боротьба була стихією його.

А це завдання складне й не під силу одним органам державної влади перевести його в життя. Тут мусить бути спільна праця всіх діючих і творчих сил. Час перекласти частину державної відповідальности на організоване суспільство.

Виховання молодого покоління є тою галуззю державного організму, в якій збігаються інтереси всіх і в якій найлегше знайти спільну мову. Тут ясно всім одно, що дитина не

може бути засобом, що турботи про неї є самодовліючі, а природа її організму, нормальний розвиток цієї природи мусить бути самоціллю у вихованні.

Всім ясна основна мета виховання, приготувати дитину до життя. В це розуміння вкладаються вимоги і суспільства і держави. Вони складають те життя, в якому мусить жити людина. І вже в дитинстві й юнацтві вона через виховання озброюється духовно й фізично. Вступаючи в це життя вона стає членом суспільства й держави, знаючи не тільки своє місце, свої обов'язки, але й ті конечні ідеали, які визначають її існування, яко члена певного суспільства.

А щоб виконати це завдання, так природне працювати всім для витвору найкращої форми виховання яка однаково задовольнила б конечні вимоги правдивого виховання й освіти— вимоги суспільства й держави.

Пролетарська держава рішуче перейшла рубікон освітньої політики, і вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилось на тім боці історичної межі. Воно вагається і не вірить; критикує і останнього слова не говорить. Воно знає, що мусить переступити в новий світ, але затримується, вичікує. Чого вичікує? Воно не знає. Надто різкий перехід з «небиття в биття» слабих безвільних лякає, і воно з недовір'ям озирається навкруги і чекає чуда. Але чуда не буде і воно мусить переступити цю рокову лінію і переступити!

Щоб це сталось скоріше, треба зробити те, що зроблено по національному питанню. Треба покликати до праці ті сили, що потенційно набухли і вже прагнуть перетворитись в рух.

Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого?! Нема таких між ними, хто під час величезних революційних зворушень, не загубив свого розуму і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам не вірять? Останнє було б жакхливим для сучасного й майбутнього. Життя народа твориться не окремими особами, а всім народом, всіма живими його силами. І недовір'я цим живим силам бути не може. І фактично цього недовір'я у державної влади, яка виростає у найміцнішу класу—класу працюючих, не може й не повинно бути, а особливо коли буря боротьби зникає і починається спокійне будівництво.

Час настав. І все живе, бадьоре мусить стати до праці.

І хочеться, щоб широким морем розлилась, як в повідь, могутня й творча сила держави й суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком-лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених й скривджених в минулому народів темряви й некультурности.

На цю спілку держави й суспільства чекає молоде покоління!

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ.

На роздоріжжі.

(З приводу статті Я. Чепіги).

Найбільш гострий момент класової боротьби закінчився, держава ступила на шлях будівничої праці, що вимагає притягнення всіх активних сил. В справі освітній це значить притягнення тієї міжкласової прослойки, яку уявляло з себе учительство. Повстає питання: в якій мірі, в яких формах може здійснитися участь в освітній справі цієї міжкласової прослойки, що на мові Чепіги зветься «суспільство».

Доводячи на протязі цілої статті необхідність розподілу відповідальності між державою та «суспільством» і передачі «суспільству» керування освітньою політикою, шановний автор не вказує на конкретні форми співробітництва «суспільства» з «державою». Він просто висловлює побажання,

«щоб широким морем розливалася, як в повідь, могутня і творча сила держави і суспільства в галузі освіти, щоб широким потоком — лавою вдарила на віковичного ворога пригнічених і скривджених в минулому народів темряви і некультурності. На цю спілку держави й суспільства чекає молоде покоління!».

Що можна сказати проти знищення «віковичного ворога», проти «могучого потоку лави»? Що можна заперечити своєчасності постановки питання про притягнення активних сил? Незрозумілою являється формула «спілки держави й суспільства». Сама постановка цього питання про спілку держави і суспільства з'являється трохи чудною, а спроба його розв'язання загрожує внести велику плутанину серед читачів.

Там, де Чепіга говорить про способи боротьби з «віковичним ворогом», де він розглядає школу, як ембріон соціалістичного суспільства, де проводить рівнобіжну між школою та дитячим будинком, де вказує на наші педагогічні помилки — там почувається, що він в своїй сфері. Можна спростовувати де-які з його постулатів, але основна лінія є виразна й тверда.

Але там, де Чепіга говорить про спілку «держави з суспільством», він робить вражіння людини, яка нічому не научилась за п'ять років революції. В своїй статті Чепіга висловлює кілька тверджень, що з'являються наслідком нерозуміння ходу історичного розвитку громадських взаємовідношень і можуть привести до абсолютно невірних висновків.

Скрізь в статті Чепіги держава протиставляється суспільству й навпаки. Точного визначення держави, влади і суспільства Чепіга не дає. В одному місці під суспільством він розуміє більш широку групу людей, в другому—більш вузьку, але завжди «суспільство» і «державна влада» з'являються елементами «державного організму». Освітня справа, каже Чепіга, є справою одночасно і держави і суспільства, як окремих великостей.

Ми можемо піднести питання, в яких зацікавлена держава, влада і суспільство, охоплені одним загальним бажанням внести ясність в заплутані вузли сучасності.

Стає ясным, що по Чепізі державна влада і суспільство суть дві сили, що одріжняються одна від одної.

«Державна влада з'являється по природі своїй адміністративно-виконавчим органом».

Агенти держави—носії бюрократизму, формалізму, централізму, тих чинників, в розвитку котрих Чепіга

«вважає погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Чепіга не може мовчки дивитися

«на те що так або інакше шкодить найдорожшій, найціннішій галузі життя, бо надто багато пролито крові, витрачено сил, загублено життя, вжито енергії, щоб віддати на поталу цих могильщиків єдину надію, єдину гордість сучасності—нашу молодь».

Із вище наведеного видно, що по Чепізі державна влада є певна організація, певне сполучення людей, так само, як і суспільство, і що перша відрізняється від другої тим, що вона «по природі своїй з'являється адміністративно виконавчим органом». Спілка державної влади з суспільством потрібна, аби винищити бюрократизм, формалізм, ті хиби, що властиві природі державної влади і з'являються могильщиками найдорожчого, найціннішого і т. д.

Історична місія суспільства в освітній справі, виходить, полягає в тому, аби виправити помилки держави і захистити (від кого?) молодь. Державна влада і суспільство—два елементи державного організму, дві сили, діючі в різних напрямках. Таким чином малюються взаємини між суспільством і державою після Чепіги і він бачить вихід в тому, щоб ці дві сили направити в один бік щоб помирити їх, усунути ту ворожість, яка по його думці існує.

Вже сама постановка такого питання з'являється неможливою з класової точки зору. Всі консеквенції побудовані на постановці питання в такий спосіб, будуть не марксовськими, в них не буде відбиватися пролетарська класова точка зору, переслідувати вони будуть інтереси не пролетарської, але якоїсь іншої класи. А Чепіга весь час говорить про те, аби одвернути «погрозу всій ідеології і всьому майбутньому пролетарської держави».

Вірно, щиро говорить, але очевидно, що бажаючи усяких добр і пролетарській владі і пролетарській революції і всьому

пролетаріатові, він все ж таки не засвоїв пролетарського, матеріалістичного світогляду і подекуди стоїть на точці погляду буржуазної ідеології. Розкрити цю точку погляду з'являється головним нашим завданням. Буржуазні ідеологи уявляли державу, як певну ідею справедливості, втілену в певні організаційні форми. Існування агентів державної влади, її інституцій, війська в'язниць і т. и. виправдувалося теорією про гармонію державного організму, про потребу розподілу функцій між елементами держави. З їх точки зору, як і з точки зору Чепіги державний організм складався з елементів, і однією з складових частин цього організму, одним з елементів являлося суспільство. Ці буржуазні ідеологи не хотіли, або не уміли дати належне місце в цій системі боротьби класів. Немає чого дивуватися офіційним представникам буржуазно-ідеалістичної філософії.

Але дивна річ, що Чепіга, який пережив Жовтневу революцію, який визнає боротьбу класів за певний чинник організації і розвитку форм продукції, досі не зрозумів, що держава виникає як наслідок боротьби класів, що зміст її існування—полягає в пригніченні однієї класи другою, що весь її примусовий апарат—чиновництво, військо, в'язниці і т. д. з'являється додатком, неминучою властивістю держави для утримання однієї частиною суспільства—однією класою—другої частини суспільства, тоб-то другої класи.

Концепція: держава є синтез елементів влади суспільства,— в світлі матеріалістичного світогляду, мусить уступити місце концепції: дві класи вороги і над ними держава з примусовим апаратом, вістря якого направлено проти класи пригніченої, а керування яким знаходиться в руках класи пануючої. Держава виникла на певному ступні розвитку продукційних сил, саме в момент висунення класової боротьби, з'являється породженням суспільства на певній стадії його розвитку. Держава не одвічна, з'являючись породженням боротьби класів (елементів суспільства), вона при закінченні цієї боротьби сама собою зникає, відмірає. Класи являються складовими частинами суспільства. І коли можна що небудь протиставити одне одному, то недержавну владу суспільству, але класу класі, як складові частини суспільства.

При капіталістичному устрої держава з'являлася примусовим апаратом для пригнічення класи визискуємих, тоб-то пролетаріату, а державна влада засобом здійснення диктатури буржуазії над пролетаріатом. При соціалній революції, державна влада, опинившись в руках пролетаріату, стає засобом здійснення диктатури пролетаріату над буржуазією.

«Держава—з'організований в пануючу класу пролетаріат»—ось формула Маркса для визначення держави під час соціальної революції.

Хай пробачать мені наведення цих загально відомих істин. Винуватий в цьому грісі не я, а Чепіга.

Він бачить певні факти, певні явища і, нехтуючи досвід економічної науки, робить спробу самотужки, на підставі особистих досліджень, дати пояснення цим фактам.

Не рахуючися з загальною термінологією, він встановлює свою власну і цим затемнює справу. Щоб зрозуміти, що хоче сказати Чепіга, спробуємо на його твердження глянути з точки зору наведених вище марксівських аксіом.

З одного боку державна влада з властивим їй бюрократизмом, формалізмом і т. и., з другого боку—суспільство з історичною місією боротьби проти «могильщиків». Необхідне «сполучення суспільства і держави». Це по Чепізі.

Як же виглядатиме, яке ім'я носитиме це загадкове «суспільство», коли прикласти нашу, марксівську термінологію? Умовимося поки що цю невідому нам величину «суспільство» називати терміном, який нічого не виявляє,—елемент. Згадаємо, що в нашому розумінню державна влада є примусовий апарат для пригнічення однієї класи другою, в сучасних умовах—пролетаріят, з'організований в пануючу класу, і що протиставити державі, тоб-то в даних умовах з'організованому в пануючу класу, пролетаріату можна лише якусь іншу класу.

Тоді «елементом», який протиставиться пролетаріату виявиться якась інша не пролетарська класа.

«Сполучення держави і суспільства прийме вигляд: сполучення організованого в пануючу класу пролетаріату і якоїсь іншої непролетарської класи».

Намагаючися встановити міцне сполучення між державою і суспільством, Чепіга не помічає, що цьому саме він виносить за межі класи пролетаріату «суспільство», видає йому диплом на звання непролетарської класи. І разом із цим він робить другу помилку, рахуючи можливим погодити інтереси пролетаріату з якоюсь іншою класою, рахуючи можливим існування при соціалістичному ладі двох класів і не бачучи, що для кожної особи цієї непролетарської класи може бути лише два шляхи, або повне знищення, або асиміляція з пролетаріатом і що *tertium non datur*.

Але справа йде не просто про сполучення. Чепіга хоче більшого.

«...Бувають моменти в житті його (суспільства), такі катаклізми пише Чепіга,—коли гинуть одні світогляди і являються, нові, які родять нове життя, і в ці моменти во ім'я цього нового життя можуть виникнути конфлікти й розходження між одною, відміраючою частиною суспільства й другою, повною життя, і тоді остання, вільна від обов'язків перед другою, може диктувати вимоги суспільству, незалежно від бажань і вимог другої частини. Але це може бути лише певний період, після якого таке з'явище мусить змінитися на повну гармонію цілого організму».

Такими словами Чепіга обмальовує зміст диктатури пролетаріату.

Гармонія цілого організму, по Чепізі—значить одночасне існування елементів держави—суспільства і влади, тоб-то по

нашій термінології пролетаріату і якоїсь іншої класи. І кожний, хто прочитав бодай «Азбуку комунізму», вже знає, що після моменту захоплення влади пролетаріатом настає період переходу від капіталістичного ладу до комуністичного, зміст якого полягає не в одночасному гармонійному існуванню «різних елементів держави», по нашій термінології—класів, але в знищенню класів шляхом перевернення всіх елементів суспільства в пролетаріат. Таким чином, про «гармонію цілого організму» можна говорити лише після повного знищення класів.

Це зрозуміло для кожного, крім тих, хто думає, що диктатура пролетаріату повинна перейти в демократичну республіку з однаковими правами для всіх класів, з коаліційним урядом, прямим, рівним і т. д. голосуванням до парламенту, хто не збагнув, що в наших умовах така демократична республіка є формою диктатури буржуазії над пролетаріатом.

Чепіга певен, що «період з'явища, коли одна частина суспільства може диктувати свої ідеї другій», вже минувся:

«Ми, вже пережили першу епоху і ми, (тоб-то «суспільство») можемо підносити питання, в яких зацікавлені державна влада й суспільство».

В цьому твердженню Чепіга робить нову кардинальну помилку. «Підіймати питання», тоб-то брати участь в державній роботі, пролетаріат дозволить, більш того—буде заохочувати ту частину непролетарської класи, яка виявила тенденцію до зближення з ним. І навпаки, для такого «суспільства», що вимагатиме права на участь в державному будівництві на паритетних основах з державою, спіраючись на те, що настав вже час для здійснення гармонії цілого організму, тоб-то рівнобіжного існування двох класів, така пора ще не наступила й не наступить, доки існує диктатура пролетаріату.

«Коли фінансова, економічна і військова політика,—говорить Чепіга,—може творитися центральними державними органами, то освітня політика, з'являючись продуктом цілого організму, твориться державою й суспільством разом. Об'єктом освітньої політики є жива істота, в стані якої зацікавлені всі до останнього члени громади (курсив наш). І тому вона мусить бути витвором колективним з найширшим обхватом (курсив наш). Так певне дивилася на це й влада, коли в 1922 році ухвалила скликати IV-ту Всеукраїнську Нараду по Освіті. Склад цієї Наради мусив охопити представництва губ. і повітнаросвіт, профсоюзів, Червоної армії, комсомолів, женвідділів. Ідучи далі в глиб мас, було постановлено запрохати широке представництво від просвітніх установ і персонально всіх найвидатніших діячів освіти (курсив Чепіги). Це свідчить також і про те, що епоха революційної творчості попадає в нову фазу поглиблення в масах свідомості, підведення таким робом міцного фундаменту під освіту й виховання і розподілу відповідальності за них між елементами державного організму».

«В стані освіти зацікавлені всі до останнього члена громади». Цілком слушно. Але громада не є щось монолітне, вона складається з класів, певних угруповань, інтереси котрих протилежні і в кожному разі далеко не однакові. Одній групі цікаво

виховувати молодь в принципах угодовчства й погодження класових інтересів, друга—в прищепленню молоді революційного духу; одна група бажала б зберегти в молоді повагу до інституту приватної власності, друга силкувалась би виховати в молоді прагнення до колективізму; інша прищеплювала б ідеалістичний, а інша матеріялістичний світогляд і т. д. до безконечности.

Отже виникає питання: в який спосіб мусить бути побудована єдина лінія для всіх до останнього члена громади в освітній справі? По Чепізі—шляхом колективної творчости з найширшим обхватом.

Як це треба розуміти?

Коли з найширшим обхватом, то не можна ухилитися від участі Макабі, попів, як працівників політосвіти протирадянського напрямку і т. и. Чепіга конечно далекий від такої думки. Розуміння «громада» в цьому випадку він, очевидно, звужує до певних меж. Але почавши звужувати межі того, що він називає, «громадою», або «суспільством», він не дійшов ще, так би мовити, до потрібної точки.

Через це йому й не зрозуміло, що не тому влада в 1922 році скликала IV Всеукраїнську Нараду, щоб там дати змогу всім до останнього члена громади голосувати резолюції і брати участь в розподілу відповідальности за освітню політику, щоб більшістю голосів встановлювати єдину, спільну для всіх лінію. Треба думати, що влада запрошувала на Нараду громадські організації і видатніших діячів по народівській тому, що рахувала, що ці організації, ці діячі освіти в певній мірі вже асимілювалися з пролетаріатом і без довгих розмов приймуть ту лінію, яка диктується інтересами робітничої класи, і своїми силами, своїм досвідом збільшать міць держави.

Корінь цього нерозуміння полягає в тому, про що вже було говорено. Чепіга гадає можливим існування в пролетарському суспільстві певної межіумочної класи, як окремої групи. Цю окрему групу він називає суспільством і вишукує засобів, аби зберегти status quo—існування її разом з пролетаріатом—і не добачає, що ця група разом із самим Чепігою помірною, але певною ходою простує по шляху асиміляції з робітничою державою.

Чепіга силкується дати уґрунтування своєму твердженню. По його, збереження status quo, визнання права на існування «суспільства» в пролетарській державі потрібно, щоб досягнути «гармонію» людської громади.

По думці Чепіги, в громаді існує дві форми зв'язку: внутрішнього, суто громадянського і зовнішнього, державного. Коли форма внутрішнього зв'язку збігається з формою зовнішньою, досягається гармонія.

При царизмі внутрішній зв'язок ішов, по Чепізі, в ріст із державним. Нині Радянська влада намагається встановити єдину форму зв'язку. В цьому Чепіга вбачає велику заслугу

Радянської влади. Але не дивлячися на ці намагання і що цей час існують дві форми зв'язку, і по цей час Державна Влада не досить бере на увагу «те внутрішнє, на чому, як на скелі, повинна будувати майбутнє»; в цьому лихо.

В цьому уявленню Чепіги ховається помилка. У класи буржуазії був зв'язок з державою, тоб-то з апаратом її і зовнішній і внутрішній, бо ніхто, як ця буржуазія з'являлася і законодавцем і виконавцем. У «Союза русского народа», у «Двуглавого орла» у «Академической молодежи» зовнішній зв'язок збігався зі зв'язком внутрішнім. Вся політика, вся основа державного ладу диктувалася інтересами дворянства, пізніше—інтересами капіталу, до їх інтересів пристосовувалися мораль, розуміння добра й зла, на їх матеріальних інтересах базувався їх внутрішній зв'язок і поскільки держава являлася способом для здійснення їх інтересів, зв'язок державний мусив пристосовуватися до зв'язку внутрішнього.

«В суспільстві народжуються великі проекти, думки, які з часом стають керуючою основою для діяльності представників влади». Так думає Чепіга.

«Де виникли вперше ідеї про знищення кріпацтва, рабства, кари на тіло, боротьба пролетаріату? Все це є продукт окремих людей і суспільства».

Всі ці аргументи, по думці Чепіги, з'являються остільки переконуючими для сполучення двох форм зв'язку і встановлення гармонії громади, що він з ентузіазмом закликає:

«І ми нині мусимо сприяти здійсненню цього, якомога скоріше».

Не поспішайте, шановний Якове Михайловичу! Не хапайтеся! Пригадайте, чи був у часи царизму внутрішній, суто громадянський зв'язок між класою пролетаріату, рабів і їх проводирями Леніним, Троцьким, з одного боку, і державною владою, з другого? Звичайно, такого зв'язку не було і не могло бути.

Зате був зв'язок між Леніним, Троцьким і пролетаріатом. Існує він і тепер. Партійний зв'язок, як доскональна форма цього внутрішнього зв'язку, служить найкращою ілюстрацією цьому.

Робітнича держава є організований в пануючу класу пролетаріат. Між членами цієї класи існують обидві форми суспільного зв'язку, в його лавах внутрішній і зовнішній зв'язок збігаються. Базою для цього з'являються однакові матеріальні інтереси й однаковий класовий світогляд.

Цей зв'язок розповсюджується, охоплює все більші шари селянства й інтелігенції.

Існування цього зв'язку з державою робить можливою для цих груп участь в державному будівництві. І тільки ті, хто цього внутрішнього зв'язку не почувають, можуть домагатися розподілу відповідальності за політику між державою й суспільством.

Але Чепіга йде далі:

«Держава мусить передати більшість своїх освітніх функцій суспільству, залишивши за собою право контролю».

До таких висновків приходять він в результаті детального розбору взаємин між суспільством, владою, і державою, після теорії про внутрішню й зовнішню форму суспільного зв'язку і гармонію цілого організму, після доказу про своєчасність підіймати суспільству питання про освітню справу, на чому ми спиналися вище.

З цим ми не можемо погодитися. Коли «суспільство» є певна група людей, що складає непролетарську класу, пролетаріят не може довірити йому більшість своїх функцій в царині освітньої справи. Даремно Чепіга посилається на те, що

«коли фінансова, економічна й військова політика може творитися центральними державними органами, то освітня політика ...твориться державою й суспільством разом».

В галузі фінансової політики пролетаріят часово може терпіти такі явища, як чорна біржа, але в освітній нічого подібного допустити він не може. Освітня справа в кожній державі определялася інтересами пануючої класи. Таких чорних бірж в освітній справі не допустила б ніяка влада, сподіваємося, що й сам Чепіга перший закричав би «проти», коли б уздрів десть щось подібне. Тому при умові, що «суспільство» є не пролетарська класа, ясно що висновок Чепіги є абсолютно невірний.

Чепіга, звичайно, не думав, що з його тверджень можна зробити ті висновки, які ми зробили. Він простодушню говорить про суспільство, мовою старого ліберала земця, який суспільство аналогував з опозицією царській владі, тоб-то рахував його за втілення ліберальних ідей. Він забув, що суспільство розпадається на класи.

Але в кінці статті сам Чепіга схоплюється й спростовує свою думку:

«Пролетарська революція рішуче перейшла рубікон освітньої політики й вороття бути не може. Але суспільство в своїй масі і консервативне учительство ще залишилося на тій боці історичної межі. Воно вагається і не вірить, затримується, вичікує».

А це поки-що факт.

Як же при таких умовах пролетарська державна влада може «передати більшість своїх освітніх функцій суспільству». Самому Чепізі мусить бути ясно, що в таких руках освітня справа разом із суспільством мусила б залишатись на тому боці історичної межі.

В перших сторінках своєї статті Чепіга говорить про суспільство, як про елемент держави. В середині він робить вже де-який розподіл суспільства:

«Придивіться навколо, пильно придивіться до процесу, який відбувається навколо в суспільстві і в колах учительства, і ви побачите, як наростає конфлікт і як шириться нерозуміння між тими, хто бореться з консерватизмом в масі і нашим суспільством. Наши революційні домагання сягають через голови мас і стають нереальними, не здійсненими мріями».

Тут Чепіга відмежовує себе від «суспільства». Він одводять собі місце в рядах тих, хто несе революційні домагання і

зазначає, що «суспільство» ховає в собі консерватизм, опортунізм, інертність.

Од французьких енциклопедистів Чепіга чув, що «доскональне суспільство складається з громадських союзів, або асоціацій, а останні в свою чергу розбиваються на більш дрібні свої складові частини-родини».

На підставі цього винаходу XVIII століття, він на шостому році пролетарської революції оголошує:

«В ділі освіти й виховання не може бути питань лише державних, або шкільних, але є питання родинно-суспільно-державне. Це є триумвірат, який може бути диктатором системи, методів і ідеалів виховання молодого покоління».

Знову незрозуміло. Можна подумати, що Чепіга не окрему частину «суспільства», але «суспільства в масі», рахує вже ідеальним? Ми не будемо спростовувати цього його постулату.

Всім ясно, що дрібнобуржуазна ідеологія, під впливом НЕП'а найміцніше отаборюється в родині й робить останню заклятим ворогом нашої трудової системи соціального виховання.

Ясно, що соціальне виховання, яке Чепіга визнає за велике досягнення революції, може здійснитися лише при диктатурі пролетаріату, і в кожному разі не диктатурі держави, дрібно-буржуазної родини й невиразного суспільства.

Ми припустимо, що говорючи про передачу суспільству більшості освітніх функцій, він просто завдяки своєрідній термінології хотів сказати не те, що написано чорним по білому, а щось інше, а саме, що під суспільством він розумів ідеальне суспільство майбутнього, або ту революційну частину суспільства, що бореться з консерватизмом «суспільства в масі».

В такому разі той же його висновок теж буде неправильним. Таке суспільство мусить, вживаючи термінологію Чепіги, мати внутрішній зв'язок з державою, тоб-то перейнятися інтересами і світоглядом класи пролетаріату, влитися в нього, або, принаймні, виявити тенденцію до такого вливання. При такому стані неможливо шукання якоїсь вихідної лінії між державою й суспільством. Може йти мова про виповнення цим суспільством державних функцій.

І Робітниче-Селянська Влада так і ставить питання про співучасть окремих груп суспільства. Ім вона доручає виконання державних функцій, їх вона заохочує до асиміляції з класою пролетаріату.

Учительство, про яке найбільше йшла мова у Чепіги, і яке він окрестив доволі невдалим терміном—суспільство, вже, очевидно, вийшло із стану того квієтизму, в якому пробувало і виявляє тенденцію до зближення з пролетаріатом. Воно кидає те непевне становище межіумочної класи.

Треба охопити це учительство, треба з'ясувати йому спільність його інтересів з класом трудящих, треба наблизити його світогляд до пролетарського світогляду і тоді сам собою утвориться той внутрішній зв'язок з державою, про котрий говорить Чепіга.

Соціяльна революція зробила страшенну плутанину в лавах суспільства. Скинувши погони з офіцерів і салдатів вона зробила всіх однаковими. Переплуталися всі роди зброї, згубили свої назви старі загони. І ходить Чепіга без компаса, пристає то до одного загону, то до другого. Скрізь йому не подобається. В одному місці загін отруєний консерватизмом, в другому страшно, щоб не порахували за агента влади. Пригадується колишній лібералізм, шукає... де вони, але їх вже немає, розформувалися по різних загонах.

І не хочеться бути самотним.

«Хто з нас не хоче працювати над витвором найкращого, найціннішого, найважливішого. Нема таких між тими, хто під час величезних революційних зворушень не загубив свій розум і здібности реально мислити, працювати. Але нам не ставлять завдань, а може нам і не вірять?»

Розпачливо вигукує Чепіга. В трьох соснах заблудив. Шукає дороги. Перед ним дві, а він хоче третьої, але її нема.

Тепер не час міжкласових угод, порозумінь і домагань прав на існування окремих груп, а час класової боротьби, яка неминуче приведе до знищення класів. Працювати за здійснення громадських ідеалів можна не поруч з пролетаріатом, але лише в лавах пролетаріату.

Не на спілку пролетарської держави й суспільства чекає молодь—суспільство майбутнього, а на злиття, асиміляцію всіх непролетарських класів з пролетаріатом вона сподівається.

І. Ю. КУЛИК.

До розвитку капіталізму на Україні¹⁾.

Фінансовий капітал несе з собою не тільки крайню зацікавленість в закордонних ринках, не тільки здатність систематичного керування в справі їх експлоатації: звичайний крамообмін одсувається на задній план, а наперед повстає завдання знайти місце пристосування для свого капіталу в продукції на новому терені. Експорт краму замінюється тим, що у власнім сенсі треба назвати експортом капіталу.

Л. Каменев.

«Економич. система імперіалізма».

Капіталізм на Україні почав швидко рости з 70-х років. І темп цього зросту йшов тут швидче, ніж у Росії. Зріст капіталізму на Україні можна було помітити вже по зміні характеру й місць розташування центрів торгівлі. Як зазначає Туган-Барановський—

«...уже з 70-х років старовинні українські ярмарки разом із центрами української торгівлі починають занепадати. Рівнобіжно з цим швидко зростає новий торговельний центр України—Харків. Ціла низка ярмарків переводиться до Харкова; ярмарки йдуть в ньому один за одним майже на протязі цілого року»²⁾.

Далі Туган-Барановський наводить позичену ним із «Фабрич. промисленности и торговли России» (СПБ. 1896 г., стр. 425—427) таблицю руху суми розпроданого на ярмарках краму (в мільйонах руб.)³⁾.

	1868 р.—72 р.	1895
Ромен: Олійчаний ярмарок	3,0	0,4
» Вознесенський ярмарок	2,2	0,3
» Олександрівський »	3,6	0,3
Полтава: Ільїнський ярмарок	15,0	1,4
Харків: Крещенський »	8,5	14,0
» Троїцький »	2,9	1,8
» Успенський »	2,5	7,0
» Покровський »	5,3	8,3
Разом	43,0	33,0

¹⁾ Розділ із книжки І. Ю. Кулика, що її незабаром має видати Держвидав УСРР.

²⁾ М. Туган-Барановський «Русская фабрика в прошлом и настоящем». М. 1922, сторінка 245.

³⁾ Викидаємо з таблиці Курськ, оскільки це нашої праці не торкається.

Уже з цих даних видно, що традиційні місцеві ярмарки, що живились виробами місцевої кустарної продукції, починають губити своє значіння, перестають притягати до себе великі капітали, бо виникли якісь нові умови, які перенесли центр ваги торгівлі на Україні в нові місця.

Такою новою умовою і був колосально швидкий зріст промисловости на Україні; в першу чергу українська залізоробна і гірнозаводська промисловість починають набирати першорядного значіння для цілої Росії, ослаблюючи минулу роль уральських заводів. Проведення нових залізниць в 1884 році, що з'єднали Донбас із Криворіжжям, інтенсифікувало розвиток української промисловости. З 1887 року, за виразом Туган-Барановського, —

«...заводи починають рости, як гриби.

За короткий час виникла ціла низка велетнів—чавунно-плавильних заводів: Олександрівський, Кам'янський, Гданцівський, Дружківський, Петровський, Донецько-Юр'ївський, Никополь-Маріупольський, Таганрозький і др. Кількість робітників на чавунно-плавильнім заводі Юзу коло 10 тисяч чоловік, на інших трохи менш.

В 1899 році на півдні було 17 великих чавунно-плавильних заводів з 29-ма гутами (доменними печами), що вже працювали і з 12-ма, що будувалися»¹⁾.

Проф. П. І. Фомін наводить такі данні про розвиток металургічної промисловости наприкінці минулого століття:

«Виплавка чавуну, яка складала в р. 1893-м: разом в Росії 68,8 мільйонів пудів, на півдні (цеб-то на Україні—І. К.) 19,9 міл. пудів, досягла до 1900 року в Росії—до 177,5 міл. пудів і на півдні 92,6 міл. пудів»²⁾.

Отже, на Україні процес розвитку металургічної промисловости йшов втричі швидче, ніж у Росії: коли в цілому в Росії виплавка чавуну за 7 років збільшилась приблизно на 158%, то на Україні вона досягла 365%, причому українська виплавка чавуну складала в році 1900-м коло 49% загальноросійської.

Не менш швидким був розвиток і гірської кам'яновугільної і металодобуваючої промисловости.

«За короткий час ціна на вугільні землі в Донецькому районі виросла з 100—150 р. за десятину до 200—300 і навіть 400 р. за десятину. Були випадки продажу по 600—500 руб. за десятину»³⁾.

1) Там же, стор. 260.

2) Проф. П. І. Фомін. «Очерки экономического описания России», стор. 139.

3) Цитована книга Туган-Барановського, стор. 261.

Що до розвитку української кам'яновугільної промисловости, ми знаходимо дані в другій праці проф. Фоміна¹⁾:

Р о к и	По цілій Росії	В Донецькому басейні.
	м і л і й о н и	п у д і в
1893	464,8	239,8
1894	534,9	295,9
1895	555,5	298,3
1896	572,5	311,8
1897	683,9	411,7
1898	751,4	461,9
1899	853,1	562,8

«Здобич вугілля за цей період виросла: по цілій Росії—на 83,5% ...в Донецькому басейні на 135%».

«Вестник Финансов» (№ 33 за 1897 р.) так характеризує цей момент:

«Промисловість і торгівля півдня Росії так росте, що ні залізниці ні південні порти не встигають задовольняти вимог промисловости й торгу».

Що ж спричинилось до такого швидкого зросту промисловости на Україні? Капіталізм було тут збудовано так же штучно, як по всій Росії—закордонним капіталом. З періодом найбільшого розвитку промисловости на Україні сполучається одночасно поширений імпорт в Росію закордонного капіталу, в першу чергу французького та бельгійського.

В період від 1856—1887 років було відчинено в Росії п'ятнадцять закордонних кампаній з загальним основним капіталом в 71,7 міл. руб., від 1888—1894 р.р.—двадцять дві кампанії з 62,9 міліон. руб., від 1895—1902 р.р.—90 кампаній з 253,0 міліон. руб. переважна частина тих капіталів належала бельгійцям.²⁾ Пізніше починається приплив французьких, далі німецьких і нарешті, в період 1906—1913 р.р. англійських капіталів. При чому значна частина закордонних капіталів посунула саме на Україну: з 327 всіх підприємств із закордонним капіталом за період 1856—1913 р.р., припадало на Україну 83 підприємства з загальним капіталом в 413.793,6 міл. руб. (в той час, як цей капітал в загальноросійському мірілі складав 1.343.461,8 міл. руб.)³⁾.

В 1897 р. з усіх південних металургічних підприємств тільки два можна було числити «чисто російськими»—Сулинський завод Пастухова і Олександрівський Брянського Т-ва. Наскільки інтенсивним було в ті часи вкладування закордонних капіталів в промисловість України, можна бачити вже по тому, що досить

¹⁾ Проф. П. І. Фомін: «Украина, экономическая характеристика», стор. 105—106; наводимо таблицю в трохи скороченому вигляді.

²⁾ Цифри взято із статті М. І. Галицького, цитованої в згаданій уже роботі проф. Фоміна, стор. 107.

³⁾ Цифри взято з того ж джерела.

було додати до назви фірми слово «дніпровський» або «донецький», аби мати надію на легкий збут акцій за кордоном ¹⁾.

Україна опинилась в цьому відношенні в трохи іншій стані, а ніж Росія. В той час, як у Росії багато підприємств цілих ділянок промисловости давно вже встигло стати «чиисто російськими» (як текстильна промисловість), на Україні закордонні капітали почали прикладатись значно пізніш, пристосовуючись до найбільш молодих ділянок промисловости. Таким чином, до моменту війни 1914 року вся українська важка індустрія опинилась в руках закордонного капіталу.

От як характеризує залежність української промисловости від закордонного капіталу до Жовтневої революції М. Павлович

«Англійські, французькі й бельгійські підприємці вклали величезні суми в металургічні підприємства і вугляні шахти Донецького басейну й фактично вся металургічна промисловість Донбасу була до Жовтневого перевороту в руках англо-франко-бельгійського капіталу. Напередодні війни 1914 року із 3600 коксових печей в кам'яновугільних копальнях Донбасу з загальною продукцією в 175 міл. пудів, — 3150 печей з продукцією в 153 міл. пуд. коксу належало акціонерним компаніям з виключно закордонним капіталом. Що до металургічної промисловости, то й тут закордонний капітал напередодні війни був єдиним гегемоном: так, знаменитий «Продамет», що з'осередив у своїх руках 80% всієї продукції металу, був головним чином синдикатом бельгійських і французьких капіталістів. Центральне Правління цього синдикату було в Парижі ²⁾.

«Закордонні капіталісти виключно володіли залізними руднями цілого Криворіжжя...

«Закордонні капіталісти вклали великі суми не тільки в металургічні рудні, заводи й вугільні копальні Донбасу, але й в міські трамваї, електричні станції й залізниці та інші промислові підприємства цілої України, і зовсім не мали наміру одмовитись без бою від своїх прибутків ³⁾.

В цьому полягає основна пружина, яка примушувала закордонних великодержавних імперіялістів так уперто прагнути до збройної окупації України і підтримування мало чи не всіх контр-революційних рухів на Україні.

Причина цієї упертости полягає не тільки в тому, що колосальні природні скарби України приваблювали до себе апетити закордонних імперіялістів, не тільки в тому, що Україна лежала на шляху до Кавказу, Туркестану й Персії, а головне

¹⁾ Туган-Барановський «Русская фабрика», стор. 261.

²⁾ В такому ж стані був і «Продуголь», який об'єднував всю торгівлю Донецким мінеральним паливом.

³⁾ Мих. Павлович (Волонтер) «Украина, как объект международной контр-революции». Х. 1920, стор. 9—10.

ще й в тому, що в ці скарби уже було вкладено величезні закордонні капітали.

На українське вугілля, руду, сіль, на українську промисловість закордонні капіталісти дивились, як на свої багатства, вже оплачені їх великими капіталами.

При чому імперіялістичні хижаки не так уже були зацікавлені в політичній окупації України, зв'язаній з витратами на утримання адміністративного апарату й великих збройних сил в завойованій країні. Для них досить було би кінець кінцем, утворення такої внутрішньої політичної кон'юнктури, яка забезпечила б їм можливість необмеженої економічної експлоатації України. Звідси підтримування закордонним капіталом всіх державних формувань і гуртувань на Україні, які не посягали на «священне» право їх власности,—від «соціалістичної» Центральної Ради до поміщицько-монархичної денікінщини.

Необхідно також відзначити, що закордонні великодержавні імперіялісти, не вважаючи на підтримування ними української націоналістичної контр-революції, зовсім не зацікавлені були в існуванні самостійної України, в повному відокремленню її від Росії. Це було б тим більш не вигідно для них, що Росія в значній мірі була ринком як для вироблюваних на Україні закордонним капіталом товарів, так і для перероблюваних за кордоном української сировини й напівфабрикатів.

По даних проф. С. Остапенка, напередодні війни 1914 р. на українському товарному ринку оберталося 1500 міл. пуд. кам'яного вугілля, 300 міл. пуд. коксу, 50 міл. пуд. соли, 420 міл. пуд. залізної руди, 16 мільйон. пуд. марганцевої руди і т. инш., між тим, як вивозила в той час Україна:

600 мільйонів пуд.	кам'яного вугілля
100 »	» залізної руди
30 »	» чавуну
24 »	» соли

і т. д., в тих же приблизно пропорціях.

Далі проф. Остапенко дає цифри що до розподілу здобутого на Україні в 1913 р. вугілля.

Здобуто в 1913 році 1544 міл. пуд.

Розподілено це вугілля:

	міл. пуд.	%
для залізниць	320	27
» металургічних фабрик . .	266	22
» цукроварень	62	5
» фабрик перероблюючих зал.	42	4
» пароплавів	45	4
» інших фабрик	148	12
» опалу	309	26

Звідси повстає, що 1.192 міл. пуд., або 80% усього збутого на Україні вугілля витрачалося на внутрішні потреби України й Росії.

Таку ж картину уявляє, згідно даних С. Остапенка, й розподіл залізної руди:

здобуто залізної руди в 1913 році . . .	420,0	міл. пуд.	
Розподілено:			%
• для українських металургічних заводів . .	352		85
» закордонних	31		7,5

Таким чином, коли погодитись з проф. Остапенко, що експорт з України, взагалі перевищував імпорт, то що до виробів промисловости, які зайнято закордонним капіталом, повстає інша картина: головним ринком їх збутку була Російська імперія в цілому ¹⁾. Отже, зовсім не в інтересах закордонних капіталістів було скорочення цього ринку через відокремлення України від Росії. Очевидячки, підтримуючи «самостійницькі» рухи на Україні, закордонні імперіялісти, розглядали це як певний і тимчасовий тактичний прийом.

¹⁾ Беремо ці дані з рукопису проф. С. Остапенка «Розвиток капіталізму на Україні», ласкаво предоставленого нам автором.